तथायं वस्ये वृत्ते न विधीयते तथा चोत्तिकार्यकाराछ्द्वयोगे वस्यवाद्१

तथा षष्ठीसमी विधाने ?रिवकारामेवेति तत्सामर्थ्याद् दूस्मथीभावोनेत्युक्तिः सम्योगेवेति तद्दूपोनरूमते अन्तिकार्थेर्द्वयो
गेविशिष्यषं चमीविधानाभावाद्स्मारादिति सूत्रस्यत्वम त्रकृतार्थत्वार्थत्वाच्च सामीप्ये आराद्दूरमित्सव्ययीभावोद्दूर्वर
एवेति एवे द्वैधाकुर्वत्तां पद्स्सेत्यपक्ष्मोभावेमृगार्थे सावकाशोयं यद्व योनः पुलेपरे राहिवद्वे नेनवाध्येतेति तिस्सवीप्स
योरिति सत्र अथमनोरमाग्रेष्योनुकूलरत्तिहिकि समद्रुमिति उत्तरपदार्थप्राधान्येनकुमातीति तत्पुरुषः समद्रामद्राः
सुमद्राः दुर्वचनमिति नचार्थाभावेनेहाप्रसिद्धिः येनसम[illegible]मस्ते तत्रार्थ्याभावेनत्र समासस्वीकारात् नचैतदव्ययवचनानाम
भावो येनार्थाभावे समासः स्यात्किन्तु तद्वीया पाप्रकृष्टो भाव इति तेनैन दूर्णिकमिति संसर्गाभावे यं समासोन तस्मात्साभावे
ति अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्समानपदजन्य प्रतीतिविरोध्य विरोधिनः[illegible]भावस्य ग्रहणात् अत्यन्ताभावस्तु प्रति
योगितावच्छेदकैनैव विरोधात्तस्य च प्रकारत्वे प्यविशेष्यत्वात् यत्तद्दूरेति द्वन्द्वः पतोनेस्माद्विपदत्वा स्वेनाभावप्रवाह्ये : आ

क्तस्याधिकरणस्याधेयत्वानुपपत्तेः पदार्थत्वादित्यत्रावमविमते अर्थग्रहणसामर्थ्योदेवान्वितस्य धर्म्यभावे पं समासेनान्तु धर्म्मोभा
व इति तन्न दोषः अत्र पदार्थ इति लक्षणार्थमेतत् अर्थाभावेनगतार्थत्वात् अर्थाभावेन संसर्गाभावेन संसर्गाभावो विवक्षितो न
तु स्वात्माभावः ब्रूते पक्षे तेन स्वत्रातिप्रसंगादित्यत्र निष्कर्षे तु संभवति नेति सैंतीस्वमप मिहान्तोभिस्यर्थे एतदेवं संभवतीहानी
पा १४ निरस्तमोक्षः नत्वाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयेन निषेधो विक्रियायाणां बोधितः तदेतदाह पुन्यत इति अ
संभवतीति सोऽयं प्रयोगे तु युक्तिक्रियांतर्भावेन नञ्समास इति बोध्यं यत्तु प्रासादकृत्तोक्तं अत्र संभवति संग्रस्य भाव इत्यर्थः अ
नेनोपभोग्यवस्तुनोऽयोऽवर्त्तमानकालः सन्निषिध्यत इति तन्न अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रियायैवान्वयादिति निषेधप्रतीति प्रत्ति
यो[illegible]गित्वेनान्वयस्याप्युक्तत्वात् नहि भूतत्वेऽधुना नास्तीत्यनेन भूतत्वं निषिध्यत इति कथितं हृद्यैवेति येनाम वर्त्तमानका
लनिषेधो युक्त इति हेः सोऽन्त इति नात्रोक्तिस्वरूपपरेण पदेनैतेन नन्दिरे शब्देन स्वरूपप्रकारार्थस्येति शब्दस्य समासः ततः पदार्थादिति

सति तावताव्ययीभावे पञ्चाद्यर्थस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः भाष्यप्रयोगादिति अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रे सर्वपञ्चादिति
भाष्यप्रयोगाच्चेत्यवोधयत् प्रत्यर्थमिति वृत्तौ वीप्सेत्यर्थो - वाल्लहि वचने वृत्तिरारस्मिन्निति यत्त्वाह ग्रामस्य वृक्षेषु वृक्षे वृत्ती
न्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानेनावकाशमिति तन्न नित्यसमासेषु सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यस्याप्रवृत्तेः आनु
पूर्व्येणेति अनुपूर्वस्य भावः आनुपूर्व्यं भाष्यणादित्वात्ष्यञ् चक्रेण युगपदिति अत्र केचित् युगपच्चक्रमिति समासे
नैव भवितव्यं युगपच्छब्दस्याव्ययत्वात् किं तु चक्रेणैककाले इत्यादि विग्रहे तेन भवितव्यमित्याहुः तत्र युगपच्चक्रमिति
गुणाभू साकल्ये अव्ययीभावः स्त्रैः स्वार्थिकत्वादिति भावः अन्ते इति इदानीमेतावान्तद्देशो ध्येत. यदि तिङ्ग्रहणमत्र देशस्य परिग्रहः
ते पीति प क्तःस्तद्देशस्यासमासे विरहांतरारोहेन विवक्षितात्साकल्यसकले अव्ययनेन समस्यते न चैवमग्निनाम सहेति प्रयोगाद्
दिसाद लेभ सतिनतान्यतनका हि समासविवक्षायां तस्या प्रयोगास्योपपत्तेः अन्तवचनं हावार्यां तु समास एव नित्यस्तत्र दृष्टिं पुनः
द्रेप इतिनो ध्येत ततहिं पत्रसाद्दृष्टं प्रधानमवगम्यतेतत्रैवतस्याव्ययार्थे स्यात् अव्ययीभावे ३ ६ कृगं पंद्धानेसचतुर्तीयांता
व१ नित्यः २

भवती ति साक ल्यात्पृष्प गुच्यते सांसीति प्रतिशब्द तात्पतिपा

पर्यंतामित्यस्य षष्ठ्यन्तपदविग्रहो दर्शितः यत्तु केचिद् दृग्ग्रहणं तेनास्य प्रथमांतेन अग्रे तत्त्वमिति षष्ठ्यंतेन चापि विग्रहः स्वमातापि प्रथमो

तेन षष्ठ्यंतेन चेत्याहुस्तन्न स्वरूपग्रहणान्तरायाचकत्वाभावाद्दृं तत्त्वस्य तु सततमलाभात् स्वरूपयुक्ते तृतीयायास्त्यागत्वाच्च सन्तु

णमती त्यत्र साकस्य स्य च साग्नीत्यत्रांतस्यापि साहित्यस्य द्योत्यत्वात् तत्र तृतीयांतेन समासे स्वीकृतस्य रूढत्वात्तत्परित्यागस्यानि

ष्प्रमाणत्वाच्च सर्वेदृष्टं वो ध्यम् तदृष्टिनेतद्दृश्यत्वेतु यस्य सदैकस्मिन् कत्वात्साग्नीत्यत्र णलोपः कृते सर्वाहे

स्वाद्दे ष्या लुप्त कल्पः इति वक्ष्यमाणत्वात्साग्नीत्येव रूपमिति यथा सा अश्वं दृष्ट्वा यत्सा दृश्येय यद्वे सेव वक्तव्यो विपरीतो

च्चारणे नत्रः लोप स्ताभाग्यमिति व्याचष्टे अव्ययं च इति प्राग्वत इति यत्सरिमाणमेवान्ते यत्तद्धेतेभ्यः इति वतुप्प्राव

त् लोकमिति यावद्धित्यव्ययं समस्यते विग्रहस्तु न द्वितीयांतेनेत्यस्य षष्ठ्यंत विग्रहस्त्वमस्त्येव अग्नेः धारणीति यावद्गृत्ते

तोक्तं किं यद्वृत्तं वाना व धारयती त्यर्थः सत्वप्रतिमासस्वित्यनुवर्तमाने पुनः सवग्रहणमव्ययनिसमर्थमिति ध्वनय.

वा।

लुहाद्याति शाकप्रतीतिः नन्वार्थस्य समर्थकाद् अव्ययमित्येव सुबर्थस्य नस्त नइति चेद्धेत्वाद्युः पुनः स्वरूपग्रहणाभावे हेतो व्यावस्थ.
महद्दृष्टिं वाम स्यात् इति विशेषत्वप्रधानतादृशेनातादृशस्य व्याप्यस्येव मात्रार्थे प्रतीतिनाशस्य स्वरेण तथाच हि वस्तस्य
लेशः हिंसाप्रतिहेतोर्व्यावृत्तिस्याद्धीनामेवोदाहरणत्वं संभाव्यतेति वृत्तिप्रतीति न च लक्षणाहेतोप्रवृत्तेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
विधानस्य सामर्थ्यात् द्वितीयागमे वाक्यमेवस्यात् न तु समासस्तस्य लेशार्थे साकांक्षत्वात् इति चेन्मैवं वृत्तिप्रतिसिंचतीत्या
हेतुत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाप्रधानवारितार्थत्वान्मात्रार्थग्रहणाभावे लक्षणाद्वावच्छेदेन समासप्र
संगात् वीप्साया समव्ययीभावे तु प्रसाहेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्ययसिंचतीत्यादौ हेतुत्वाप्रसक्त्या कर्मप्रवचनीयविधानस्याचरिता
र्थत्वात् तस्य सामर्थ्यात् द्वितीयायामेव वाक्यमपीत्युक्तं मूलकृता अव्ययं विभक्तीतिसूत्रे श्वश्वनमाः प्रत्ययमित्यव्ययीभावे वीप्सा
यां द्योतकत्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते वीप्साद्योतकस्य पदस्य हि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्त्री क्रियते तत्र द्वापि प्रतिस्तवकं

इति व्याख्यानेभ्यो हेत्वविचारणाय प्रतीयस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वारितार्थैव लक्षणेत्थं वीप्सायां विषयभूतायां प्रत्यादेः क-
र्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु वीप्साद्योतकस्येव अत एव वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचतीत्यत्र द्विर्वचनेनैव वीप्सा द्योत्यते । प्रतिशब्दस्तु क्रि-
यायां संबध्यते कर्मणि द्वितीया कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाबाधात्षत्वं नेत्यादि मनोरमायां स्पष्टम् लक्षणेत्थंभूतेतिसू-
त्रस्थस्य हृतमित्यलाञ्जलिः सम्प्रति तत्तत्संज्ञाविधानसामर्थ्यात् सोपपदीणत्वात् सर्वं सर्वं प्रतीत्यादि भाष्यप्रयोगादे-
वद्वितीया कर्मणाख्यानमपि भवत्येवं प्रत्येकमामिसापूः पराजये द्योतयितुमाह विपरीतेतरतमेति पूर्वं जयेयथा हतेनेतया ६
नहतमित्यर्थः एकपदीति एकेन विपरीतेतरतमित्यर्थः एवं द्विपदीत्यादि विभाषाया परिवहिरिति यातं विभज्य व्याचष्टे
विभाषेति इतः प्राचीनानां समासानां द्विगुभावादीनां संज्ञानामिव वाग्रहणाभावान्नित्यत्वं प्राप्त एवाहि तत्र द्वैगोना
पिहहयति एतदित्ति ननु चैवं तत्पुरुषेत्यापि नित्यं स्यादित्याशंक्य पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सप्तमीति समासः इति वृत्तिग्रंथो विरुध्येत

तथा शाकस्य सूत्रे पि नित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधः स्यात् नित्यग्रहणे न नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्याश्वो वाप्यश्व
इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत् वाप्यश्व इति सप्तम्येति समासः संज्ञायामिति सप्तमी समासस्य नित्यत्वात् सिद्धः प्रतिषेध इति सोपि
गुणो विधेये तस्यागोकाल्यामाह सप्तम्येति त्विति न चात्र किं प्रमाणमित्यत आह अव्ययमित्यादि सप्तम्येऽत्यनेनैव सि
द्धे समासे अव्ययमित्यादि सूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः एवं च द्वन्द्वेन समासस्यावि
क्वाचित्कत्वात् दृष्टान्तः विवागमन इत्यादि सिद्धं द्वन्द्वेनेति वार्त्तिकं तु प्रयोगविकुण्ठीतत्प्रपञ्चते तथापि सप्तम्येत्यत्र
समेव नित्याधिकारे स्मारितमिति केचित् एवं स्थिते इवागमन इत्यादि लोकप्रयोगासिद्धये इवेन समासस्य षष्ठीदृष्टिवि
५२ षयत्वं कस्यचित् प्रयुक्ताः षष्ठी सिकस्य विवक्षितमात्रस्य नित्यत्वान्न भ्युपगमात् जीमूतस्येव त्वत्र द्विवद्धे वसमासा
भ्युपगमे पि नैतन्निरोधे यथेत्तस्यैव बाधनात् तत्र चु मतोर्मायांस्थिते अव्ययीभावः ॥ अव्ययीभावश्चाव्ययं पाठुपरिमि

रिति पंचमीविहिता ॥ अंबूतावत्पयोगोप्यमारादित्यादिनाविहितैवतेनात्र पंचम्येति ग्रहणं बहिर्योगे पंचमीभवतीति ज्ञाप
नार्थं ज्ञापकमिदं न सर्वत्रेति कारस्करभोज्यहिरित्यपि सिद्धं ॥ आगलमिति ॥ आपरमाणोश्च भूगोलकमिति किरणा
वलीप्रयोगस्त्वप्रामाणिकः समासमध्ये चशब्दप्रयोगासंभवात् ॥ आ च भूगोलकादिति पाठस्तूचितः लक्षणेन चिह्नेन ल
क्ष्यस्य च लक्षणमिति समासस्तदाह चिह्नवाचिनेति ॥ इहाभिप्रती लक्ष्यलक्षणभावे ॥ आभिमुख्यं चेत्सूचयतः द्योतयतः
इति फलितं ॥ अग्निमभि ॥ अग्निं प्रतीति ॥ अभिमुखे लक्षणेऽयं भूतेऽर्थे नेन च ॥ अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद्वि
तीया ॥ लक्षणेनेति किं ॥ स्रुघ्नं प्रगतः स्रुघ्नाद्धागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥ अत्र हि स्रुघ्नः कर्म न तु लक्षणं ॥ अभिप्रती
ति किं ॥ येनाग्निस्तेनगतः ॥ येन पथाऽग्निर्गतस्तेनागत इति प्रतीतेर्भवति समनस्याग्नेर्लक्षणे ॥ आभिमुख्यमप्य
स्तीति येनेतेनशब्दयोरग्निशब्देन समासः स्यात् ॥ आभिमुख्ये किं ॥ अभ्यंकागावः ॥ प्रत्यंकाः ॥ अभिनवः प्रति

नैव प्रयोगः । आसन्नाभितिबहुव्रीहिः । अंकोऽस्यात्र भवति गवां लक्षणमाभिमुख्यं तु नास्ति ननु त्वसर्गे ऽस्मिन्नध्यायाये आधारे
ऽव्ययीभावस्वीकारात्कथमिह प्रसंगः । अत्राहुः । स्वपदकरणे बहुव्रीहिविधये ऽव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदं तेन
सत्योऽवेरूपेण द्विमुनिव्याकरणस्येत्यादि सिद्धमिति अनुर्यत्समयादिति समयायोगे द्वितीयेति ध्वनयति यत्समयापि
ति यस्य समया यस्य समीपमित्यर्थः । लक्षणेनेत्यनुवर्तते । स चाह लक्षणभूतेनेति चिह्नवाचिनेत्यर्थः । अव्ययं विभ
क्तीत्यनेनाप्रेति हेतु विभाषायां सूत्रेणैव पक्षे वनस्यानुः । नतु हाशेः भिति समनोरमायां स्थितं । अत्र वहति वनस्येति षष्ठी
हेतुर्लभाः । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयायाः हेतोरत्वात् तत्सामर्थ्यात् समयान्वयकामिति वत्समासबाधप्रसक्ते अस
मर्थत्वात् न चायमनुः सामीप्यमात्रद्योतको न लक्ष्यलक्षणभावस्येति वाच्यम् लक्षणेनेत्यनुवृत्तिवैयर्थ्यान्नैव
मपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यम् लक्षणस्येतिस्त्र मात्र पद्धत्या वाहृतत्त्वमपि अग्निं प्रतीति पूर्वे सूत्रस्य

पत्सु हृत्हरणं विरोधात्त्वात्तेऽव्ययत्वे वनमनु इत्युदाहार्यं वनस्य समीपं गत इति मूलस्थं विग्रहवाक्यं तु लक्षणभूतस्य वनस्य स
मीपं गत इत्यर्थमाख्येयमिति अन्विति किं ग्रामं समया पत्तनमयेतिकिं इह त्वनुर्विद्योतते विद्युत् लक्षणेनेति किं अनुवनम्
उपकुम्भमिति वद्रूपनित्यसमासत्वयीभावः पक्षे वा इत्यानुरित्यनुवर्त्यं आद्यस्यैकं तत्तीयान्तत्वेन विपरिणामश्च आवश्यक अनु
रेति लक्षणभूतेनेति लक्षणेनेत्यनुवर्त्तत इति भावः अनुगङ्गमिति इहायामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते लक्ष्यं तु समा
त साधनं अतएव वाराणस्या सामानाधिकरण्यं एवं स्थिते फलितमाह गंगाद्रेर्घोषेति वाराणसीति वर्ष्वं च तद्दूनगवस्थानः स्वेष्टो
देकं अनेकीवं जले शोके मानुसंहन्यो हैं योगिति तदूरमसौ तस्माद्धूरे भवा अदूरभव निर्गत्य स्वरण आद्विवद्धैः इर्षेव यहा
स्येनायामिति णत्वं गंगा अन्विति समासाभावपक्षे प्रागुक्तरीत्या गंगामन्वित्युदाहार्यमित्याहुः तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च
कारणवकार्ये तेन बसं स्यंनरं न भवति परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः तिष्ठद्गु इति गोदोहो यस्मिन्निति त्वसः प्रथमासमा

नाधिकरणे शत्राद्देशस्यासंभवादाह ग्रहशत्राद्देश इति इत्याहेति आदिशब्देन खलेयवं खलेबुसं सङ्ग्रामे लकं लून
पंचलघमानपवमित्यादिग्रहणं पारेमध्ये निपात्यत इति पत्रसप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमेकारांतत्वं निपात्यते सप्तम्यर्थे
संभवे तु तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणादलुकापि सिद्धे तत्र सप्तम्यर्थाभावसूचनाय पंचम्यंतमुदाहरति पारेगंगादिति
महाविभाषयेति नन्वव्ययीभावे महाविभाषया विकल्पिते पक्षे तत्समर्थेन षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते तस्यापि विभाषा
धिकारस्यात्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि तिष्ठतीति सूत्रे वाग्रहणं अप्येमेवेति चेत् अत्राहुः महाविभाषया लुकार्यीभा
वस्य वाक्यिकत्वे विवक्षिते महालुकार्यीभावस्तदा षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यसमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमासस्तत्समासे प्रवृत्तेर्णार्थे
विकल्पे वाग्रहणं अपेक्षा सामर्थ्यमेके इति पक्षे तु वृत्तावपि अपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यबाधे प्रसक्ते न वाव
तिविकल्प्यते तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तेरित्यापक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिद्धमेवं तथापि

के

पत्रोत्सर्गापवादो महाविभाषया विकल्पितत्वादपवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्तत इति ज्ञापनायेदं तेन पूर्वं कृतापसेत्येकदेशिसमासेन मु
क्ते षष्ठीसमासो न भवति इत्युक्तस्यापसंहारादिति तत्र प्रवृत्तश्चा मुक्ते प्रत्ययो न भवति किं तु भवत्येव वाक्यमेवेति संख्याविशेषेण वंशसंता
न त्वत्र भवति वंश्यः द्विगा द्वित्वा यत्र द्विमुनीति पाणिनिकात्यायनौ त्रिमुनीति तौ द्वौ पतंजलिश्चेति त्रयो वंश्याः व्याकरण
स्येति संबंधे षष्ठी स्वपदार्थप्राधान्यरूपाय समासः पदार्थस्य पदार्थप्राधान्य किंच त्वात्र यो मुनयो वंश्याय स्येति तदा व
त हुव्रीहिरेव स्यान्नुः त्रिमुनि व्याकरणमिति यद्यप्येवं द्वंद्वबहुव्रीहिभ्यां प्राप्नोति तथापि विभक्त्यन्तरे रूपे विशेषः स्यादेवेति भा
वः वस्तुतस्तु लक्षणेनापि प्रतीतिसूत्रे ऽव्ययीभावग्रहणाद् द्वंद्वबहुव्रीहि विषये ऽव्ययीभावो भवतीति द्विमुनि व्याकरणमि
त्यादि सिद्धमित्याशयो ऽवाम जन्मनोदाहरति एकविंशतिभारद्वाजमिति एकविंशतिर्भारद्वाजा वंश्याः इति विग्रहः ननु
भारद्वाजाद्विहायनो यत्रो यनन्तो ऽस्मादिति लुक् प्राप्नोति नच वर्ति पदानां स्वार्थोपसर्जनेकत्वविशिष्टार्थानामेकपसंक्रमात् लुग

का १

भावइतिकेयटो माहत्तेब्बम वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोनंतरं गस्य लुक्कोदूर्वोरत्वात् ॥ अग्नयागणोणां कुलं गौः कुलमित्यपिन
स्यात् ॥ अत्राहुः भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावो भवत्येवाभ्युइति एतच्च तृतीयासप्तम्योरिति सूत्रे शब्दकौस्तुभे स्पष्टं ॥ नहीभिन्नस्वरूप
स्य संज्ञा न ह्याग्नेस्याद्वत्वं बहुवचननिर्देशात् किंत्वर्थस्यन चतस्य समासः संभवति ॥ अत एव द्वाभिनामधेयसमासस्तेवचनके
वलं विरोधपरिहाराय किंतु सामान्यपराद्वोपितेनपंचवनं सप्तगोदावरमिति सिद्धं गोदावर्योर्न्हानघाते जितिव द्रूयमाणे नस
मासांतो वृ वकारेण संख्येत्यनुकृष्यते इत्याह संख्येति स्यादेतत् पुरस्तादपवादन्यायेनपूर्वकालैकत्यस्येवेदं वाधकं स्या
तत्तश्चैक नहीसप्तमी भावेतत्निवेधमस्य नहीयोर्णमासेतिरचः प्रसंगः समन्हारेतुपरत्वाद्विगुरेवस्याहिन्यत ॥ आह समा
हारे चायमितिएवकार्यपक्षे एवंद्विगोरपवादोयमव्ययीभाव इतिफलितं ॥ अन्यपदार्थेचसंख्येति निवर्तेनदीग्रहणमनुव
र्तते तदाह ॥ सुवंतं नदीभिः सहेति ॥ अन्यपदार्थे इतिकिं कृष्णवेणीसंज्ञान्तमाहितिसमस्तकज्ञापनः इतिसंज्ञा ॥ आतर्कोपस

कार ४ वेर

गे इति कर्मण्यण्। संज्ञितो द्वेशो विशेषणमव्ययमादिरित्यर्थः अव्ययपूर्वपदार्थो नव्ययमादिरितितन्नोक्तं यस्येत्यादिपदार्थांतरसमभिव्याहारे
ण ममपदार्थप्रतीतेः अत एव कुंभक्रीडाह्निर्नेति स्य समासः इति भावः संज्ञायामिति शीघ्रगंगो द्वेशः अव्ययीभावे साधारणमस्य
माससांतमाह अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः इति वक्तव्ये पर्यायेषु लाघवं चिंतनाद्विप्रतिपत्तिः भ्रमतीग्रहणं कृतं टच्प्रत्ययादिति राज्ञा
हेः सखिभ्यः स्यत एव अनुवर्तते इति भावः समासांत इति समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमोऽवयवः इत्यर्थः तेनोपशरदमि २४
त्यत्र नाव्ययीभावादित्यौत्सर्गिकस्याव्ययीभावस्याप्रवृत्तत्वात् द्विगुरित्यादौ तु अकपूर्वश्रुतिस्पष्टार्थ उत्तरपदस्यावयवस्य कारो
तोऽन्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् धान्ती तिरोधम् प्रतिविधायाममिति लक्षणोन्मामित्ती इति समासः
विधायाम् तु विनाद्यारिह्व्यामि समरः गलोपद्वयेति शरदित्यादिना अव्ययेमत्त्वं नास्ते चोद्यं इति विक स्य प्रात्ते विशेषार्थः पाठः
इह जराजरस्पतिपरे इति च द्वयं गणसूत्रे उपजारसमि...ति जरायास्समीपमित्यर्थः यस्येति चेति टच्प्रत्यये द्विसत्वान्नास्मिन्परे इ

कारलोप इति भावः उदात्तमिति वीप्सायां पर्यायेणैव न समासः अन्तोऽभिमुखे [illegible] मित्यर्थः सूत्रेणानाभिप्रवृत्ती

इति वा समासः अन्तः परमिति अविग्रहस्तार्थः इति विवृणे अन्तिकशब्द इंद्रियमात्रपरः अव्ययाद्भवति समुदायस्य कथमिति

त्वात्ययीभावो विधायकस्तन्त्राभावादित्याशंक्याह विधानसामर्थ्यादिति समस्तमिति अन्तोऽव्ययं अन्वन्तमिति अन्तः

प्रत्याहृत्यार्थः अव्ययीभावः न समस्तं तेन इत्यनेन समस्याधिक्यस्य विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरत आह नान्तस्य समस्ते

ति नन्वपराजमित्यत्र न समस्तमिति इत्यर्थः अव्ययानां भमात्र इति टिलोपे नैवास्तीति नन्वव्ययत्वं टिलोपे च पर्युप

न्यमिति वाच्यम् अव्ययीभावसंज्ञायामुपजीव्यत्वेन दृष्टः पूर्वभागस्याव्ययत्वानपायात् अत आह भाष्ये लङ्ग पुरस्त्वेन वार्णवृत्ति

श्चैवकार्यं तु अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्न दोष इति पुरुषैकदेशेन अन्यथा उपशरदमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येत पर्युपा

दुरन्तसमाप्ति हेत्वत्र टीकाकारेणास्वावयवेन पोषोपधेनास्तीति ज्ञापितं न पाप्यरुपस्वोरवेति अङ्गात्समासान्तेषु तन्नाम्नी

पते इति बोध्यम् । अध्यात्ममिति । अध्यात्मनि । अध्यात्मं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नपुंसकात् नपुंसकग्रहणमनुवृत्तं तस्य विशेष

णं नाव्ययीभावस्य । अव्ययमित्यनुवृत्तेरित्याह । अनुवृत्तं पतञ्जलीयमिति । अनुवृत्तेन चाव्ययीभावविशेषणं न दृष्टं विधिरित्याह न दृष्टत्वादिति

उपचर्ममिति । टच्चि लोपः । हृतनत्वात् हृस्वभावश्च । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथ

ग्रहणात् । उपनदीति । टजभावे नपुंसकह्रस्वः । अत्र ज्ञापकत्वेन तेन वृत्तिग्रन्थमनुसृत्य अस्येदं विकल्पकल्पनं परमार्थतस्तु नेत्याह अत २१

रस्यामिति समनुवर्त्तते बहुग्रहणेति । सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । न तद्धि नदीशब्देन नदीविशेषणं गंगायमुनादीनां ग्रहणमाशंक्य शार

स्वमनुत्तिषु विपाट् शतद्रुप्रभृतीनां संज्ञाविषयाणां नदीशब्दं भाष्यं नदीपौर्णमासीत्यत्र टचः पाक्षिकत्वे संगच्छते । नित्यार्थे तथा

तस्मात्तल्लोपपत्तेः । अत एव तेन नकग्रहणमनुत्तरत्रार्थं एवं तत्कैयटस्तु अवयवाव्याप्तिविभाषामात्रस्य वृत्तिग्रन्थे कथंचित्संगच्छ

त इत्याहुरिति पृच्छार्थमिति । अन्यतरस्यामिति समनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः । इत्यव्ययीभावः । चकारवर्जं संज्ञाहृदयसमाप्तम् ।

वेशासेति नैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायत्वं स्यादिति शंक्यम् योगविभजनस्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधायके द्विगुसंज्ञाविधा
ने चकारपठनमंतरेणापि पर्यायत्वासिद्धेः नापि द्वौ अन्यौ यस्य द्वयस्य द्वयह्नस्य इत्यत्रातिप्रसंगः शंक्यः तद्धितार्थोत्तरपदे
ति सूत्रमनुवर्त्य तद्धितार्थेत्यत्र उक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्वः इति व्याख्यानात् द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह समासांत इति टज
स्या॥ वादिरित्यर्थः अच्चितुरहरणं तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यादिचिनांगुलमिति बोध्यम् पंचराजमिति समाहार द्विगोराजाहःसखिभ्यष्ट
जिति च समासस्यैवायमंतावयव इति उत्तरपदस्याकारांतत्वात् स्त्रीत्वाभावः समासार्थोत्तरपदं तासमासांतः इति पक्षे
तु अकारांतोत्तरपदत्वेपि पात्रादित्वान्नेति बोध्यम् काशिकायां तु पंचराजीति काशिकोक्तोदाहरणमपि सम्यगेव स्यादुक्तः।
द्वैतीया स्त्रितातीता पात्रादीनां गतिविरोधवाचित्वात् तत्पर्यायमेके निकत्तेति अन्यपदार्थे लेन तत्पुरुषसिद्धारायां।
नाह द्वितीयांतमिति स्त्रितादिप्रकृतिकेति पद्यपि संगोधनेन सर्वं तत्त्वं संभवति तथाप्यत्रापि समासे समसछत्वात् स्त्रि
पंचराजीत्युदाहृतं सकाशिकोऽपपाठ इति हरदत्तः अत्र केचित् पात्रादित्वकल्पने मानाभावात् ३

तात्पर्यम् हु इति समुदाये साक्षात्तत्कारणमिति भावः एवं खट्वारूढे पेनगौडादृष्टो यन्निरस्तादृावप्युदयम् नहि खट्वेत्यस्य
द्वितीयान्तत्वेन गतौ हृतीनां च प्रत्यंतत्वं वा सम्भवतीस्यादेतत् द्वितीयान्तं सश्रितादिप्रकृतिकसुवंतेन समासे कष्टश्रिते यो[illegible]न
निषेधेन श्रितशब्दाद्व्यर्थे विनतः सुपि कष्टं श्रिता कष्टश्रितेति समासे श्रितशब्दस्यैव टाबंतत्वेनलः स्त्रीप्रत्ययोहणीति नकि
कष्टश्रितेत्यर्थः इतिस्यात् गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्राक् [illegible] दंतेन समासे कष्टश्रितानप्रयाबंतेत्यादि कष्टं सि २२
ध्यतीति चेन्नैवं प्रधानस्त्रीप्रत्ययेन टाद्दिनियमाभावेन कष्टश्रितेत्यस्य निर्बाधत्वात् नच कदाचित्कष्टश्रिताहा द
पेटकस्यादित्यिति वाच्यम् जहत्स्वार्थायां सत्तो श्रितशब्दस्यान्यपदत्वेनापत्यायोगासंभवात् अजहत्स्वार्थायामपि न दो
षः समुदायार्थवत्वसन्निधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात् अन्यथा संहरहुहितुरपत्सं संहर हो हितुः स्यादपत्येरिति
दिक् कष्टं श्रित इति न लोकेति षष्ठीनिषेधः कष्टमाश्रित इति प्रथमानिर्दिष्टमिति द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्तो

नितराद्योऽपि विग्रहवाक्ये निर्दिष्टं तथापि समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमित्युक्तमिति नात्यन्तिप्रसंगः नन्वेवमव्यया
दीनामुपसर्जनसंज्ञायामव्ययं विभक्तीत्यादिना समासविधानस्यावश्यकत्वात्तदुपस्थेयेति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तसंज्ञाप
कं नसंभवत्येव तथा चाव्ययीभावतत्पुरुषादि समासे संभावयन्दे ऽनुपस्थेयेति समासग्रहणस्या विविद्योः परिविद्योः कृलंभित्रिनः
गतः पुरुषस्यादि विग्रहवाक्यादि नतिव्येर नितिवेदस्त्राबुः पुनः समासविधाने नकेवलमुपसर्जनसंज्ञायां तस्याः प्रकारान्तरेणा
प्यसिद्धेः तथाहि प्राक्कडारात्समासः इत्यनेन प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमेकविभक्ति चापूर्वनिपाते इति पठितत्वात्समासशा
धिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यानादुपसर्जनसंज्ञासिद्धा स्यैव विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययं सुबंतेन चेत्सम
स्यते स समासोऽव्ययीभावः स्याद्द्वितीयान्तं चेत्समासस्तत्पुरुषः स्यैव व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञाविधे
यतीति पुनः समाससंज्ञाविधानं व्यर्थं सतु ज्ञापयति नन्वव्ययं विभक्त्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भव

दूरत्वमेतत्स्यात् तत्रैव मानं न पश्यामः इति चेत् अत्र केचित् उक्तरीत्यैवोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समासग्रहणं व्य
र्थं तत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभार्थं तेनामीषां समासविधायकत्वे सिध्यतीति अव्ययानामस्वपदेति समासस्यानित्यत्वे
प्राकारं प्रथम एव प्रमाणं अन्यथा मिलितस्य समासयोरिति वार्तिके नित्यग्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्व इ १३
त्यादि प्रायुक्तभाष्यके यदयं यस्मात्सामाजस्यापत्तेरिति दिक् ननु कृष्णश्रितः इत्यत्र कृष्णकर्मकश्रयणकर्तेत्यर्थः स च कृष्णं श्रितो
येनेति कर्मणि क्तान्तेन बहुव्रीहिणापि सुलभ इति किमनेन समासारंभणमेवं बहुव्रीहौ श्रितकृष्ण इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातप्र
संगात् शेषाद्विभाषेति समासान्तः कप् प्रसज्येतेति दिक् दुःखातीत इति अतिपूर्वादिणः कर्तरि क्तः अवशिष्टान्यप्युदाहरणान्यू
ह्यानि कूपपतित इति ततः पत्यापि तन्निपतति दृष्टिद्वातिभ्य इति विकल्पिते टत्वा द्यस्य विभाषेतीडनिषेधेन भाव्यं तथाप्यत एव निपातनादि
डित्याहुः वस्तुतस्तु चुरादावदन्तेषु पठितस्य पत गतौ वेत्यस्याप्रयोगे पतितः सिध्यति यस्य विभाषेत्यत्र एकाच इत्यनुवृत्तेः सर्वसं

न१

पंक्त्वात् ग्राममगातः तुहिनात्ययः अस्मात्तो अतिक्रमः सोत्ययगतिविशेषं वेति कर्तरिक्तः आदिकर्मणि कोवात्रा प्रपेयः सु
खप्राप्तः दुःखापन्नः गम्यादीनामिति गम्यादृष्यस्य योगेनोज्ञेया ग्रामगामीति गमेरिनिरित्यौणादिक इनिस्तस्य भविष्यति गम्या
भविष्य दयइतिकाले अकेनोरिति षष्ठी निषेधात्कर्मणि द्वितीया अत्योस्वादि तिसन्धयामित्यस्यात्मनेपदेस्यकस्य कर्त्रर्थेनयाद्वितीयां
द३ न त्वानुपपत्तिरितिभावः स्वयं क्तेनेति अस्मिन्समासेकार्त्तिरिति स्वादित्तिभावः खट्वाक्षेपइति जात्मो समीक्ष्यकारीत्या
हित्यर्थः वेदं व्रतानि च समाप्य समावर्त्तेन खट्वारोह आज्ञप्त च स्वैव भूमिशयनादेर्विधिः खट्वामारोहतिसञ्जात्स्मः रूढ
तर ह्याथितेन खट्वा मारोहेत् मातापितृनिष्ठिद्वा नुष्ठानपरः सर्वोपि खट्वारूढ इत्युच्यते अत एवाह निन्देति सामी सामीत्येतदव्यय
मर्द्धार्थवाच्यपि कालाः बहुवचन निर्देशः स्वरूपनिरासार्थः कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा समस्यंत इति सूत्रार्थः
नेनुकालाः अत्यन्तसंयोगे इत्येतस्य केनेति निवर्त्तं नायां योगविभागेनेत्यत आह अत्यन्तेति मासप्रमितइति मादुमा

ने श्राद्धिकमेतदिति कः कर्तरि इत्थंभूतिपर्यंतानुवृत्तेरणा मासं तत संयोगः मुहूर्त्तमिति मुहूर्त्तव्यापी स्वर्थः कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति

द्वितीया तृतीयानतत्कृततल्लक्षणेति सैवत्त्वादिति भावः तत्र द्वेन तृतीयांतपरामर्शिना तदर्थो लक्ष्यते तदर्थकृतत्वं च गुण

वाचकस्यार्थद्वारा विशेषणं तृतीयांतार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति तदेन व्याचष्टे तृतीयांतार्थस्यादिना अर्थद्वारेण चेति

तेपियंतं चानुक्तिमित्तमितिभावः नन्वर्थेन समासासंभवात्तद्वाचीशब्दो गृह्यते किमथवचनग्रहणेन अत आह गुणमुक्तवान् २८

गुणवचनं तेनात्र सुतरां बहूनामिति कर्तरि लुट् गुणमुक्तवान् यो द्रव्यमुक्तवानौ गुणवचनस्तेन वृत्तेन पाटवमिति गुणमा

त्रविशिष्टेन समासो न भवति गुणमात्र सत्त्वेन निविशते पैतीस्यादि लक्षणेन लक्षितो [illegible] गृह्यते तेन तु प्रवृत्तिनिमित्तं वर

त्वादिस्तत्कृतत्वासंभवादिति शंकुलया खंड इति करणे तृतीया खंडिमहेने इत्यसमा द्रावेद्यस्य व्युत्पादितरखंडशब्दः

क्रियाकृतापवन्ने गुणे वर्तित्वापन्ना मत्वर्थे लक्षणया न तु गतिद्रव्ये वर्त्तते इति गुणवचनो भवति धान्येनेति करणे तृतीया

दर

कर्मादिशेत्यर्थः ३

अर्थो नाम इत्यर्थः प्रयोजने कर्मणीत्युक्तम् अर्थेन मर्थः अभिलाषो वा भावे ष्युन् अर्थशब्दस्य शब्दत्वेन तु धान्येनेति हेतौ तृतीया कर्तृकरणे
कृतेत्यनेन गतार्थत्वशंकेवाज्रनेति हेतुत्वाभ्युपगमपक्षे एवमेवमान तत्कृतेति किमिति कर्तृकरणे कृतेति सिद्धमिति प्रश्नः।
गुणवचनेन चेत कृतेनैव वति निर्यमर्थमिद्धमित्याशयेन प्रत्युदाहरति अक्ष्णेति नह्यक्ष्णः काणत्वं कृतं किं तु क्रियाहेतोरे
तिभावः तृतीयात्विह येनांगविकार इत्यनेन काणाइति काणनिमीलनं इत्यस्मादुक्ते गुणवचनत्वे न कृत रीत्याखंडशब्दस्य त्य
किं ४ त्यविरोधम् गुणवचनेनेति गोभिर्वपावान् गोषु वेधि दृष्टादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्वमित्यस्ति न तत्कृतत्वं न त्वसौ गुण
वचनः पूर्वसदृशाः इह सम सदृशाभ्यां योगे तु ल्यार्थैरिति तृतीया अत्रैव योगे तु अतत्गुणवचनात् हेतावित्ति वा तृतीया
इह सदृशग्रहणं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात् न च तत्सूत्रे वन्…र्थे तृतीये ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यं
सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इति सूत्रेण तत्सिद्धेरिति मनोरमायां स्थितं विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ तु न प्रकार…क

ल्पार

कं

बोधार्थं तृतीयासमासो व्यवस्थाप्यक इति तत्त्वम् । पूर्वसदृशेत्यादौ न तथा तत्र तृतीयासमासोपि सिध्यतीत्यपरे ३ ऊनार्थेति पूर्वसदृशे

त्येकार्थहेतुना समासस्तौल्यात् हितार्थग्रहणमभिधेयपरं तच्च नराहितैरेव संबध्यते न तु पूर्वोक्ते हितमिः समस्त तृतीयायोः पृथग्ग्रहणं व्याहा

नाहितेति भावः । मिश्र इति पण्डधैः कार्ष्णि संधिः स्तत्राप्रयुज्यमानो मिश्रशब्दः उपसर्गरहितो लोके तत इति सत्त्रार्थः

श्वदसस्येति । श्लक्ष्णौ वृत्ते ३ ऊनार्थे समेवासिद्धत्वाद्धितं सत्यजमेव न वा वाराशब्दः स्यान्नार्थेकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम्

सन्दिग्धत्वाच्च सत्रमासीरन्निति प्रकृते व्यक्तानुकरणाद्धजवानाद्धि ति सूत्रे च न तत्सिद्धेरिति कर्तृकरणे समासा

रि३ र्हतः सत्वमीत्या राधेनाह कर्तृकरणे चेति श्लक्ष्णैः कर्तृकरणेत्येति प्रथमाद्विवचनमिति तृतीयया विरोध्य

ते विशेषणेन च तदन्तविधिस्तेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे कृदन्तेन समस्येते इति व्याख्यान्तरमित्याहुः सर्वोपाधी

ति कर्तृकरणे च यात्तृतीयान्तं तदन्तमपि बहुलग्रहणात्क्वचिन्न समस्यते क्वचित्तु विभक्त्यन्तरमपि समस्यते इत्यस्यो

चि३

बहुलग्रहणात्क्वचित्सर्वः समासाभावः ... इति द

दाहारणेपावकतृहारकः गलेचोपकः ह्रियतेऽनेनेतिहारकः बाहुलकात्कर्मणीण्वुल् पाहृभ्यामित्यपाहृतावपं च भ्यंतस्यस
मासः चुपवंहराणांगतौ हेतुमण्णिजंतात्कर्मणीण्वुल् श्रमहेमत्तकादिस्यत्युक कर्तृत्वकर्तृत्वयोः क्रियानिरूपित
त्वेनक्रियासमन्वयेककर्तृत्वेनैवभवेत्समासः सपेत्यधिकारात्तिङंतेनैंनातिप्रसंगः इत्याशयेनपृच्छति कारकाणीतिङ् ति३
तरस्तुतिङंतप्रकृतिकत्वाद्धिततोतप्रकृतिकत्वेनेनासमासस्तत्कल्लितमित्याशयेनप्रत्युदाहरति काकेरितिकाकस्वर
प्यपूर्वेमुद्राक्षेवपूर्वचापंनतुनियमाद्येमित्याहुः काकपेयेति शक्तिल्लिङ्चेति शक्यार्थेकृत्यः पूर्वेणोपपत्यानद
स्येः काकैरपिपातुंशक्यतेनिर्जलत्वादितिनिर्हावावानपिद्युम्नेतिपूर्ववत्कृत्यः कोमलत्वाद्धानेनापिछेत्तुंश
क्यतेइतिस्तुतिः वातेनापिछेत्तुंशक्यतेनिर्बलत्वादितिनिर्हावा अत्रेन अस्मात्स्त्रीभक्तमंद्योत्वमोहृत्वोस्त्रीस्वरः म२
कारव्यानान्वेहृत्वरूप ग्रहणंनतुहाहसंस्कारकेत्यादिमन्वेष्याणस्वरविशाहृमप्यवहार्थेमन्त्रेषु स्वरंकल्पितंविशाहृं
इतिस्तुतिः ७प्रत्यतोप्यलेवत

विविक्षायवं स्वार्थ्यं भट्टाविसर्पः यत्रस्ययोन स्पष्टं जंतस्य चमट्टयतेस्तत्रैवप्रयोगात् अयुक्तहस्यादिप्रयोगस्तु भाक्तः
गुरुश्चानादित्ति न तु धातानां प्रत्येकं विवित्तत्वपवत्वाभावात्क्व यमे न तु हृदयहरणं संगच्छत इत्ति चेत्तमैवं प्रत्ययवे समुहाय
स्य धातानां त्वात्ते समुहाये प्रति समुहायविनामवयवात्वाच्च न तु हृपपतेः चतुर्थी तदर्थे न त्यादिन प्रकृतता चतुर्थी परामृश्यते २६
प्रत्ययग्रहणात्तदंतग्रहणं चतुर्थ्यंतेन सामर्थ्यात् तदर्थो लक्ष्यते २ सारायेनाह चतुर्थ्यंता यथाप पदेहित्ति चतुर्थ्यंत
वाच्याय यूपादये यदार्वादित्त तद्धा विना चतुर्थ्यंतं समस्यते २ सार्थः बलिरक्षितग्रहणादिति हि न सुखग्रहणं तु नज्ञा
पकं तद्यो गे चतुर्थी चाशिषीति अतादर्थ्येपि चतुर्थी संभवादिति भावः नतु चतुर्थी चाशिषीति विहिता चतुर्थी तद
नेन समासो न भवति समासादाशिषोनवगमादिति केचिदाहुरिति केचिदेनोक्तं न तस्मात्तस्य हि न सुखग्रहणमपि
बलिरक्षितग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकमेवेति वेदितव्याः ब्राह्मणायहितं ब्राह्मणहितं गोहितं गोसुखमि॰

वैयू १

स्यत्रातादर्थ्ये चतुर्थ्यंते नायं समासः स्त्री क्रियते सामान्यतादर्थ्ये चतुर्थी हितयोगे चेति वार्त्तिकाच्चतुर्थीतदर्थेत्यादिना हि
ते समस्तेशर्हाण्णं समासविधानात् ज्ञापकाद्वासे भवतीति हितसुखग्रहणं ज्ञापकमिति तु सम्यगेवेत्याहुः प्रथायेति तादर्थ्ये
चतुर्थ्या एवमत्रेविवक्षासंभवमाह अश्वघासादयइति एतच्च भाष्यकृतातं नन्वेवं धान्याय स्थालीत्यत्रापि षष्ठी समासः स्या
देवेति प्रकृतिविकृतिभावाद्वेति नियमेनिष्फलत्वान्नचस्वरे विरोधः चतुर्थीतदर्थेइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिवि
कृतिभावग्रहणसामान्यात् अत्राहुः एवं धान्यतादर्थ्ये कृतत्वे लक्ष्ये नोक्तनियमस्य साफल्यान्नदोषः अत्रमानमेतदेव
भाष्यं नमाधाराणामस्त्रीयात् द्वारारथ्याद्यमेयिलीत्यादिप्रयोगा अपिरस्थमेव विवक्षाभेदेन निर्वाह्याः एवं च पूर्वसदृशेति सू
त्रे सदृशग्रहणंमर्थमिति कैयटहरदत्तादीनामुक्तिः ग्रामादिकीत्यवधेयं शाह्वाधकृतत्वे लक्ष्य एव स्यतत्रापि सत्वादिति
मर्थेन नित्येति अस्यापि विभाषाधिकारात्पक्षे द्विजार्थ इति प्रयोगः स्यादित्यभावः विरोधः लिंगताचेतिवचनाभावात् अ

येनाहसोनित्या पुर्स्मेपदेवन्निंगमिति तदेव्र पुंग सूत्रे ... इति भा... वं कार्यमितिदुत्वात् पंचमीभयेनभयेति सूत्रे पग्रह
णं नापि स्वप्रमाणभावात् भयभीति वार्त्तिकारंभाच्च तेनवृकत्रासइत्यादौ समासो न कर्यः तर्हि भोगोपरतोग्राम निर्गत इत्यादिषु
योगाः अत्राहुः बहुलग्रहणात्क्वचिद्भिन्नं तत्र मपि कृतासमस्तमिति ग्रोगेवोक्तत्वात्सुप्सुपेत्यनेन वा तद्रूपपत्तिरिति २१
अपेतापोढ पंचमीतिवर्त्तते प्रत्यपग्रहणं नहे नग्रहणं असुरात्सूत्रवहुलसाध्यो अयस्कारं इति शास्त्र पदपविहसाध्यो का० ४
अंगला मंगलवचनमिति वक्तव्यात्तथाप्यत एव निपातनात्रासिनि बोधमकारकत्वं तु समसनं क्रियापत्तिपंचम्यंत
स्य कर्मत्वात तद्भिधायित्वाच्चास्यशब्दस्य तदेतद्वाह अस्यंपंचम्यं नमिति स्तोकान्मुक्त इत्यादिकरणेच स्तोकात्स्वेतिपंच
मीदूरादागत इत्यादौ तु दूरांतिकार्थेभ्य इत्यनेन राजपूरुष राजन् अस पुरुष सु इत्य लौकिकविग्रहे समासे कृते सुपोलु
कि अंतर्वर्तिनी विभक्ति नाभित्वस्य पदत्वान्नलोपः याजकादिभिश्च याजक पूजक परिचारक परिवेषक स्नातक अध्याप

तत्वेस्यात्तच्चानिष्टमित्याहुः तन्नेदं मन्तव्यं तायामिति समासस्यानित्यत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसंगात् तस्मात्कैयटोक्त स
माधानमेव समीचीनमिति नन्वाः प्रतिपदविधानेति पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपदविधानाषष्ठी शेषइति विहितायाम्सेनतो विद
र्थे सेस्यादिना विहितास्सर्वैव षष्ठीत्यर्थः धातुकारकविरोधं गृहीत्वैव ज्ञो विदर्थस्य स्यादिना षष्ठी विधीयते इति नन्वाः प्रति
पदविधानत्वम् नन्वनेनैव गतार्थत्वात् न निर्धारणे इति सूत्रं व्यर्थमिति चेत् अत्राहुः यतश्च निर्धारणमिति सूत्रेण षष्ठी विध
ते किंतु सप्तमी सेव षष्ठी तु तत्र भावाबाधेति प्रतिप्रसूयते इत्यस्य हेतत्र एवं स्वामीश्वराधिपतीत्यादि सूत्रेण गृहस्वामी स
दा र्थेश्वरः निर्धार्यवतीत्यादिसिद्धमिति वक्तुं न तु ज्ञो विदर्थस्य स्यादि वतिदं रसज्ञो मध्ये इदं वस्तु स्वर्थस्य स्यादि षष्ठी वि
हायापि विविछायामपि सत्यां शेषे इति वर्तते तयावचनमात्राणाम स्म्यापादिस्याद्रा विवषष्ठी शेषे इत्येवसिद्धे नियमार्थे प्रकरणे
इह षष्ठ्येव न तु तल्लुगिति तया च लुकः प्रयोजकीभूतः समासस्यान्वयेन फलितार्थस्तत्र प्रतिपदविधानाभावे ते वचनं न १८

क उत्साहक इति तृचोऽत्र भर्तृरयगावाकपति गणकहततगुणनारणेति एतच्चवार्त्तिकं सर्वं गुणकार्त्स्न्ये इत्यत्र पठितं तद्योगाष
ष्ठीति कर्तृकर्मणोः कृती सनेन कृत्सन्निधियोगे न कृते त्यर्थेः पदान्तुव्रति पदविधाने स्यादिनिषेधवचनमारभ्यते तद्वैतेतद्धा धत्ता
वार ष्ठ्यां तस्यैवानारभ्यत्वमनुपदं वक्ष्यामः इध्मव्रश्चनः इति वृश्च्यते छिद्यते अनेनेति व्रश्चनः कुठारादिकरणे ल्युट् इध्मा
नामिति कर्मणि षष्ठ्यां तस्या अनेन समासः नृणामिति यतश्च निर्धारणमिति षष्ठी द्विजश्रेष्ठेनात्र समासप्रसंगस्तद्वचनाद्धि ष
ष्ठी रेफ एत्वं द्विजेतरमनुष्येभ्यः तेषां सामान्यश्रेष्ठेनोपस्थितत्वात्तावद्विहायानुपस्थितकल्पनायाश्चान्याय्यत्वात् अप
कर्षे पुरुषोत्तम इति यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यच्च निर्धारणहेतुरेतत्त्रितयमत्र विधाने सत्येवायं निषेध इ
ति द्विवचनस्य विभज्येति सत्त्वेकेयतः श्रन्ये नृपुरुषे नृतमः इति निर्धारणसप्तम्याः संज्ञायामिति समासः नैवं न निर्धारण इ
ति सर्वं स्वरे भेदात् सप्तमीसमासे हि तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे तु समासस्यान्तोदा

कर्तव्यम् एवं स्थिते कृद्योगा षष्ठीति वचनमपि मास्तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र द्विशेषे इति निवृत्ते तथा चाप्राप्तषष्ठीविधा
नार्थमेव तद्धिति समासनिवृत्तिप्रसंगाभावात् षष्ठीत्यनेनैव सिद्धेः सार्थिकोतान्यमिति वस्तुतः करणस्य संबंधमात्रा
विवक्षायां तोविद्ये सति षष्ठीत्यर्थः संबंधिप्रवर्तनमित्यर्थः पूरणगुणसुर्थ्य शतृस्यास्त्रि बुसंबंधः पूरणगुणसुर्थेति स्वत्वसाबो
तं एतद्रूपैः षष्ठी न समस्यत इति तत्सूत्रं तथाहि सति सहितानांनामेवग्रहणं स्यात् तावतामेवार्थे राहे न समस्तत्वाद्धिति
धनवत्वाद्द सहार्द्दिमिष्टेति वदृशति वर्लो पूरणः षष्ठः तस्य पूरणे डुट् षट्कतिपयचतुरां थुक् कथं तर्हि तान्तुक्तु व
त्वांक्लिते सैकतानीति पुनरात्हसेवायमित्येके उं छं बुषष्टः उं छं त्मक षष्ठः इति व्याख्येयमिति मनोरमायां स्थितम्
गुणेति सत्वे निविशते पैतीत्यादि लक्षणं लक्षितेन गुणेनत्र गृह्यते न तु द्वेडुगुणः शुक्लगुणत्वाद्विसंख्याक्रोशशत
काननरातपोत्तिगर्तिकंत्ति दूण्यात् कारकस्यका[illegible]स्य ब्राह्मणस्य शुक्लाः इति व्याप्तिमा[illegible] पात्केवलगुणवाची गु

क१

लेपक्वजे नद्दुम्यवानीच गुणान्तरेण गृह्यते इति भावः ननु ब्राह्मणस्य शुक्लाद्यस्य च समासस्य च श्वेतरूपत्वं नास्ति ब्राह्मणस्य

रूपं तैरवानवगात् ब्राह्मणस्य रूपं तावत्तिशुक्लाद्यस्य पीतत्वाद् रूपं वर्त्तते शुक्लरूपं च एव हि विरोधस्य समर्थं इति भावः चेद् रूपं न

गंधः श्वेतरूपवत्त्विस्याद्वत्वेन नित्येवं प्रश्नतस्यैव च गुणैः समानोपलब्ध्यः इति वात्तिके नेत्रमान्तः प्रति प्रत्यक्षे गंधत्वेन प्रती

यमानो गंधो न कदाचिद्गुणेन समानाधिकरणः किं तु स्वप्रधानः इदमेव हि तात्पर्यं नाम ननु पीतत्वं गंधवदिति प्रयोगदर्श २८

नात् शुक्लरूपादि तु लवणं गंधं ग्राह्येन तत्स्य गुणवचनः इति चेन्न पीतं नष्टमिति प्रयोगे हि गंधाधिति नगुणशब्दः पा

लनीकुसुमादि सुगंधं प्रत्यक्षप्रयोगादर्शनात् किं तु चेद्रूपनत्वादि जातिनिमित्तको व्यवहारः तस्माच्चेद् रूपं न रूपत्वाद्वैतत्तस्य तत्वं सु न्य२

ष्यमेव गंधवद्रूपवत्विस्याद्वत्वेन न्यायमपि च लाकायाः शैक्ल्यं केशस्य नेत्रस्य मिस्याद्वतिप्रसंगः इति चेत् अत्रा

हुः गुणविवक्षायां तु स्यन्नस्य शुक्लादिगुणस्यैवाभिधानात् तत्त्वाच्च कपर्दो गुणेन समानाधिकरणः तत्त्वात्त्वहोत्रः [illegible]

नं१ गं४३

तथाच प्राधान्येनाप्राधान्येन वा द्रव्याप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वे न तस्य गुणवाचित्वमित्यर्थः इति फलितमिति
कारणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी स्वरे विशेषः इति तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधि[illegible]त्वाप्प्रत्यादिस्वरेणान्तो
दात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन तृतीयाकर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात् युदात्तनर इत्युः षष्ठीसमासे त्वंतोदात्तत्वं स्यात्
तच्चेन स्यादिति भावः तृचियान्नसकर्मकोप्यस्ति पितृन्तर्पयित्सत्समत्तवं भुंजीति भर्तृव्यवधानेनात्मात्कर्मणिको
नास्तीति न शंकनीयं द्विजस्य कुर्वन्कुशलम् इति तेषं तत्प्रयोगे षष्ठी द्विजस्य श्वतं कुर्वन्निति तथाहि सत्यसाम
र्थ्ये हेव समासप्रसक्तौ निषेधोयं स्यादर्थः स्यादेतोव्याघ्रेहे किंकरः मर्थ इति ब्राह्मणस्य कुर्वतिति नाहृयं नृपसे
वे धर्मस्य सामान्यरूपेणाविवक्षायां षष्ठी ब्राह्मणसेवेद्रियतीया पान तु हेतरमित्यर्थः कारकमेवेति अनेकमन्यपदार्थे
इति सूत्रे सर्वपदार्थादि प्राधान्यप्रयोगार्हमिति भावः इत्याहीति तथाच भट्टिः पञ्चकृतेति निगृह्णीमः आहे वाः किंकलनेमोगाः
ति

कुंभकर्णे त्वविनेत्तिर द्वितइतिकैयटहरदत्तौ तु अव्ययकृत्तिवेधे नत्त्वलोपाभिसमुदाहरंतौ अकृद्व्यवेनाविनिवेधम
य्येते तौ चप्रगुल्फ भाष्यवुवोग विरोधात्सूचेन्दृपाविनिभावः न अव्ययतानुभवस्येति सूत्रेलिङ्गवेधग्रहणादितिभावः स्वर्केते
अतिमिति कर्तृ षष्ठीसमासः स्वरेभेदइति लक्षणं तु तरपदप्रकृतिस्वरेणानि स्वरस्याव अन्तोदात्तत्वस्वनिनरथः नप्रेनतु
समासे स्वभावोदात्तत्वस्यात्तत्रुनेष्यते इतिभावः सोप्यनेनेति षष्ठीसमासेन लोपाप्रवर्तीति समासो वारितः सोपि २०
षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यनेन न वार्य्य इत्यर्थः तेन वपूजायां सूत्रोपलक्षणं पूजाग्रहणं व्याख्यानादित्याह मतिबुद्धीति
ति णं राज्ञामिति क्तस्य वर्त्तमाने इति कर्तरि षष्ठी भूत इति न च तत्र कौंडिन्यायेन मतान्नदिभ्यः क्तस्य वर्त्तमान कालो भूते काल
स्तेन बाध्यत इति वाच्यम् तेनैकदिक्सिद्धितः ते नेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेन भूतकालस्याबाधज्ञापनात् उप
ज्ञात इत्यत्र हि भूते क्तो न तु वर्त्तमाने अध्यायान्तक्तस्य वर्त्तमाने इति षष्ठी विधानात् उपज्ञात इति निर्देशे राज्ञस्तेनेति
न्य

तृतीयानस्यात् नचैवमपिज्ञानार्थेषुवर्त्तापकमात्वितिवाच्यम् पूजितोयःसुरासुरैरिति प्रयोगानुरोधेन सामान्यविव
क्षकत्वस्यैवन्याय्यत्वात् अन्येतुकारकषष्ठ्या एवसमासनिषेधोयं शेषषष्ठ्यासमासःस्यादेवेत्याहुः एतेनकल
प३ हंसमसहितः कृतमानितिमहिप्रयोगोव्याख्यातः एवमसहितःसः कलहंसकृतमानित्यन्वयः अधिकरणवाचिनाच वाचि
ग्रहणं चित्यप्रयोजनमितिहरदत्तादयः इदमेवाभिप्रेत्याधिकरणेचेतिक्तः अधिकरणवाचिनश्चेतिकर्तरिषष्ठी अ
धिकरणेचेत्येवास्तुकिंपुनरुभयवाचिग्रहणंस्वरार्थमित्याह ननुकिंसतंपहृत्तामित्यत्रकर्मणिक्तः सतेरकर्मकत्वा
त् तथाचाधिकरणेक्तोतेनकर्तृषामिहसमासः इतिचेन्नैवं नायमधिकरणेक्तः किंतुगत्यर्थाकर्मकेतिकर्तरि क्ति
मा तत्तेनिष्ठान्तामित्यर्थे कर्मणि च क्तेनेतिनानुवर्त्तते केनचपूजार्थानामितिनिषेधवैयर्थ्यप्रसंगात् षष्ठीत्यनु
वर्त्तते किंतुतत्प्रयोगकाद्विक्तकर्मणिषष्ठीनगृह्यते अकेहविष्यत्यादावनेनेतिसिद्धौ तृजकाभ्यांकर्त्तरीतिनिषेधे

वर्च्यायत्तेः किंवदश्यमनुप्रश्नः इत्यादौ समासविहितत्वेन वचनं कर्तव्यं स्यात् न च कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यत इति वा
च्यं कमलस्य वेत्ति वा वाच्यम् तस्यासिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् तत्तत्र निपातानामनेकार्थत्वादिति नर्थश्चवशाद्योगे तदाह कर्मणि
या षष्ठीति सप्तम्येकवचनान्तं पदं सूत्रार्थे या षष्ठी विहिता यस्यां विहितावत्वार्थः निपातस्त्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण
वेत्ति द्विधा प्रवृत्तेः स्त्रीकृत्वयात्वात् गवां दोहः इति अत्र गोवेदेत्यपयस्याः षष्ठ्यन्तं उभयप्राप्तिं प्रवृत्तेत्यर्थः अत्र कर्मणि प्राप्तानुशा २१
सनमेति अत्र व्याचख्युः शाहवानामितीयं षष्ठी कर्तृकर्मणोरिति विहिता न तु उभयप्राप्ताविस्यनेन अत्राचार्यस्य कर्तृ
र्वं तत्रः सत्वेपि शहानुपादानात् कृत्योधियोगरस्यतः प्रयोगस्यानुवर्तनात् कर्तृकर्मणोरुभयोस्तथा दानेएवायं निय
म इति लीकाराम् आश्चर्यो गवां दोहो गोपेन इत्यत्र तु आश्चर्यं प्रतिपाद्ये न तु च यद्यपि विहितो दोग्धा तु हौहागावश्य दोग्ध
मात्रैव निर्वाह इति नत्वन्यथा अतः कर्तृकर्मणोविहितैब्यो वाच्यना ष्टस्य उभयप्राप्तिः शहतत्र शाहानामिह मनुशा

५

सत्वे नत्वर्थो नामित्यर्थे निवृत्तिपरं वाक्यं नञ्कर्तृ निवृत्तिपरं विशेषपरं अतो नाप्सु मंप्राप्तिः अश्लाघ्या कथं विद्व
षयप्राप्तिस्तथापि नञ्वृत्तिः उभयप्राप्ताविति सूत्रे ऽविशेषेण विशेषेण विभाषेति यद्यप्यपि विद्यमानतया निषमाद्व
त्तिपक्षे आर्द्धधातुकाशरीरानुशासनमित्यत्र प्रयोग संभवात् यदिद्वारोपलक्षणं बहीति व्याख्या यत्ते तदानुसमासनि
षेधं धर्मो नात्र नास्तीति तृजकाभ्यां कर्तरि षष्ठ्या तृजकाभ्यामिति निवृत्तिकारणमाख्यानमयुक्तमिति अन्यपरत्वा द्
कर्तर्यपि तृजकाभ्यामिति कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोः कर्त्रर्थत्वात् ननु षष्ठ्याऽस्तिभावः यद्यपि
कर्तरीति न चोन विशेषणमव्यभिचारात् तथाप्यकस्य विशेषणत्वे न तदा गुरयमित्याह इत्यं भर्त्तृकेति यथोधा
द्दर्शीति भावे एवं च कर्मणि षष्ठ्या समासः ननु च ब्रह्मणो भर्तेत्युदाहरणमयुक्तं भर्तेर्याजकादित्वेन समासा
वश्यं भावादित्याशंक्याह यद्यपि भर्तेर्याजकादिषु पठ्यते विशेषविधिस्तथा भर्तेर्याजकादित्वे न पठितमस्ति

च्याधिरहितैर्लीयस्वात्स्यति पर्यायस्यैवतत्रग्रहणं ननु कोमीकस्येतिभावः शेषषष्ठ्येति ष्यासकारस्तन्वंतमेतत् न
लोकेति निषेधस्त्वनित्यः त्रकाभ्यामिति वक्तव्ये नद्वः सानुबंधस्यग्रहणान्न तापकादित्याह्न केचित्तु नतिकर्तृस्त
स्यपोजकोह्नेतृष्वेत्ति निर्देशाद् दनित्योयं समासनिषेधः स्मात्तुः तन्वंदम शेषषष्ठी समासेनोक्तं निर्देशापवने :वे
दनजिति नद्यो नराघेत्वंशंकां तच्च क्रीडाजीविक योर्नोतीति नयादित्येनोक्तत्वादिति भावः वामनस्तु अकेजी २२
विकार्थ इत्यत्राक इत्यत्राकरतिकिं रमणीयकर्तृते पतत्सुदृह्नर नजी विकायां तच्चास्मे षेति भावेएवु लिति तत्वं मे
जिका पुष्पाण्य नितिकर्मणीषष्ठी भावेसुयलक्षणं अधिकरणेएवुल्प्रापि वाधकाभावादिति मत्वासंज्ञायामित्ति
स्त्रे कृदंतेमनोरमायामुक्तं उद्दालकः श्लेष्मांतकस्तस्य पुष्पाणि भज्यंते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालकपुष्पभंजिके
ति श्वेतपराकद्देशराद्धोवयवे त्र: अतएवतस्य कर्मधारयत्वेपितत्तोमत्वर्थीयः कृलासर्पवाक्तित्यत्रेव नकर्मधार

षष्ठीस
मासाप
वाद इति
२

पान्मत्पूर्वोयइति निर्धारणस्यहते स्त्रे प्रवृत्तेः षष्ठीह एक नो पूर्वोद्रिति ठन्न प्राप्नुत्तस्या प्यन एव निर्दिष्टा द्रिनिर्त्तहेतराह प्रथमविने
ति नन्विदं सूत्रं व्यर्थं पूर्वं कायस्येत्यादि प्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः उर्ध्वं कायइति वत्तत्पुरुषे द्विरत्ताः प्राह प्रथमपदे स्वविभ
र्वतितइतिमाशाहृत आह तथा च कायपूर्वं इत्यादौ निष्पर्वेण निह्नत्यसमानमिति भावः पूर्वं कायस्येति षष्ठ्यन्यारादिति
सूत्रेद्रितिरिहषष्ठः प्राह्याह्याखाने नसंप्रत्ययादिग्घृत्ति नापि योगे पंचमीत्यीकृते तिषष्ठीह तु स्वेषा तथापि तस्य धारमाक्षेपितमिति
लिंगात्पूर्वपदवाचिदिक्शब्दयोगे पंचमी नेत्युक्तत्वात्षष्ठ्येव भवतीति भावः पूर्वं नाभेरिति नाभेयः पूर्वो भागः सः कायस्या
वयवः स्तयधः नाभेरितिदिग्योगलक्षणा पंचमी तेनात्र पूर्वं स्य भागस्य नाभिरवधिर्नत्वेकदेशिनीति नाप्यासमासोनेस्य
र्थः कायेन तुल्यादेव पूर्वकायो नाभेरिति पूर्वशब्दस्य निरपेक्षत्वात्प्रधानत्वाच्च पूर्वं छात्राणामिति नासो निर्द्धारणे
षष्ठीति किं तत्पुरुषासंबंधेवहुवचनेन तत्र नावयवावयविभावः समुदायविवक्षया ततत्रात्र छात्राणामेकदेशित्वेनस्थलविकल्पेवे

रिकृत्याभावात्समासः सर्वो वेति पूर्वो द्विभिन्नो वेत्यर्थः ज्ञापकादिति अन्यथा अह्नस्यसमासपूर्वत्वं नस्यादिति भावः मध्याह्न इति
रात्राह्नस्य विश्वट्च इति अह्नोह्न एतस्मादित्यह्नादेशः अयं चाह्नादेशः मध्याह्न इत्यादौ परोपि टिलोपं बाधते कायवत्कर्मधारये ज्ञात्वा नित्यं वेहति नसैकदे
रिसमासस्य पुंस्त्वात् इति तेन ज्ञापकाद्वयवार्णं पुंस्त्वमेवेति बोध्यम् इत्याहुरिति न चैवमहिन मध्याह्नत्रिमध्यं इत्यादि न सिद्धेदि
ति वाच्यं ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् अर्द्धं नपुंसकं खंडवाच्यर्द्धं राह्नो न नित्यं नपुंसकः ग्रामार्द्धं नगरार्द्धं इति २३
यथा समांशवाचित्वे नित्यं नपुंसकस्य एवेह ग्रहणात् पूर्वोपरेति पूर्वे सत्र गवार्द्धं राह्ने पठनीये अर्द्धं पिप्पलीति योगविभा
गेन निर्देशात् नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसकग्रहणमादित्यास्त्रायेन व्याचष्टे नित्यं क्लीबे स इति यो नित्यं नपुंसकलिंग
स्यार्द्धस्यार्थः प्राप्तादिति एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यते इत्यर्थः अस्य तु व्याख्यानमर्द्धं पिप्पलीति निर्देशादेव नपुंस
कत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं सत्वे पुंलिंगनिर्देशो नविवक्षित इति ज्ञापयितुं तेन तत्समर्धो ग्रामित्यादि लिंगत्रयेपि भव

नीति अर्द्धपिप्पलीसत्र एकविभक्ति चापूर्वनिपात इत्युपसर्जनसंज्ञा गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः स्यादित्याशंक्य समाधत्ते अवश्यं
तव्वचनमिति तेन पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न ह्रस्व इति भावः नन्वेवं पंचानां खट्वानां समाहारः पंचखट्वीति न सिद्धे
दुपसर्जनसंज्ञानिषेधेन खट्वाशब्दस्याकारस्य ह्रस्वाप्रवृत्तेरदंतत्वाभावेन द्विगोरिति ङीपोऽप्रवृत्तेरत आह एकदेशिसमासविषये
कोपस्थितिः पंचखट्वी इति भाष्योदाहरणमेव अवश्यं तेनास्य संकोचे लिंगमिति भावः अर्द्धपिप्पलीति परवल्लिंगत्वा
त्स्त्रीत्वं अर्द्धपिप्पलीनामिति षष्ठीसमासे अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यात् विशेष्यकत्वात् परवल्लिंगमिति लिंगादेशेऽपि वच
नातिदेशाभावाच्चेति भावः अर्द्धपिप्पल्य इति प्रयोगस्तु अर्द्धानि पिप्पलीनामिं, विग्रहे असाधुरेवेदं पिखंड समुच्च ति२
येऽसाधुरेव अर्द्धपिप्पल्यः अर्द्धपिप्पलीनामिति विग्रहे असाधुरिदं पिखंड समुच्चयेऽसाधुरेव अर्द्धपिप्पल्याः
अर्द्धपिप्पली अर्द्धं पिप्पलीच अर्द्धपिप्पली वेत्यादि विग्रहान्तरमेकदेशिना किं ह्यपरार्द्धं देवदत्तस्य अत्रैव देवदत्तस्या

तेन १

षीतत्वबहुव्रीहिर्नैकमासः इदं सूत्रं परवल्लिंगमिति सूत्रमाष्यप्रत्याख्यातं तद्यथा अर्द्धं पिप्पल्या इति षष्ठिकं मध्ये धारयेणास्ति इदं समु

दायेदृष्टाः स्थूलाः अवयवेष्वर्त्तते इति न्यायात् समस्तविभागादृ समस्तविभागेष्वेव गतिः अर्द्धं हारः अर्द्धं तन्म अर्द्धं पिप्पलीकित्ति मि

त्याहिद्वयोगादृर्शनात् न च समस्तविभागे षष्ठीसमासे बाधप्रसिद्ध्यर्थं इदं सूत्रं मिति स्थितिं वाच्यं षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वाद तत्

एव कालिदासः प्राप्तजं प्रेमाणां शरीरार्द्धं हरस्य हरामिति द्वितीयतृतीय षष्ठीसमासापवादोयं योग इति वृत्तिकृतोक्त २८

मयुक्तमिति भवनवत्वात् द्वितीयं बाधितमिति प्राप्तजीविकः इति गोत्तियोरिव पूर्वसूत्रेण न तु सः द्विगुप्राप्तापन्नेति वहुसमा

तेन परवल्लिंगनिषेधः न चेदं वहुव्रीहिवत्तान्गतार्थमिति शंक्यं स्वरे विशेषात् प्राप्तस्वरः स्याद्दो निर्णीतस्य जातिकाल

सुखादिभ्य इति परनिपातात् पतेष्व प्राप्तापन्ने च ॥ चकारेण द्वितीयसमुच्चयार्थे नाकारप्रश्लेषानुमानात प्राप्तापन्ने

समस्येते अच च अत्वं च तयोः स्थानिभाव्ये स्थितं तत्र चकारात् सूत्रमेवाकारं श्लिष्टत्वात् सोत्रत्वात् प्रकृतिभावोनेति प्राचः

दि १

इदं त्वेतं परिहरन्नाह द्वितीयया प्रथमेति प्राप्तापन्नेति एकदेशस्य पूर्वनिपातत्वेन ग्रहणात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा तावेव
तयोरपि प्राप्तापन्नयोः समासः [illegible] कालाः परिमाणेनापरिमीयते
परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्धास्य परिमाणमितत्राह परिच्छेद्याद्विनेति कालाः इति कालविशेषवाचकाः शब्दाः सर्वे
बहुवचनं निर्देशात्कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वाच्च मासो जातस्येति षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनं न तु जातः ॥ वत्सस्य तु हस्तवि
तस्त्यादिकं परिच्छेदकं न तु कालस्तस्य क्रियायाश्चापरिच्छेदकत्वादिति चेद्वस्तुतः साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्द्वारा दे
वदत्तं परिच्छिनत्ति यस्य द्विजननादूर्ध्वं मासो गतस्तस्य मासजात इति व्यवह्रियते न त्वत्र व्यवहारे काललक्षणजननलक्षणयोत्तरालं २३
भावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येवेति इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्ये द्योतयितुं परस्य सस्तु कं स्य
लौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः एवं बहुव्रीहावपीति वा व्याख्येयं न तु जातस्य मास इति विग्रहे वृत्तौ मासस्य शब्दस्य पूर्वनि

प१

पात्तार्थमेतत्सूत्रारंभस्यावश्यकत्वेपिसमा[illegible] विशेषणकर्मधारयाभिव्यक्तिरिति किमनेनजातस्यपस्य सइति कथमनेनेति चेद्

वि र उच्यते मासजातोमृतइत्यादिप्रयोगानुरोधेनस्वीकर्तव्ये उभयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः स्वीक्रियतेइति मासजातइति

वद्धियमासोजातोयस्येतिबहुव्रीहिणापीष्टसिद्धौ जातिकालसुखादिभ्यः परनिपातो वाच्य इति वचनात् नचरे विशे

षः वा जातइत्यंतोत्रात्तत्वस्यापिसिद्धेस्तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारंभणीयमेव किंच मासोजातवतोयस्य

समासजातवान्निस्येत तदर्थमपीदमावश्यारंभणीयमिति दिक् उत्तरपदेनेति परिमाणमु[illegible]त्तरपदेहेतुकद्विगुसिद्धयेत्रि २५

पदतत्पुरुषविधानार्थमिदमित्यर्थः सप्तपर्णेकत्वस्य विवक्षितत्वान्नहृद्वन्द्वे अस्मादेव वार्तिकारंभा[illegible]त्सप्तपर्णेकत्वे

विवक्षितमितिज्ञायते अब्ध्यादेरीति त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे [illegible] परतस्तद्धितार्थे त्यवोत्तरद्विगोसतीतिभा

वः पंचेचेति द्वादशजातइत्यत्रेत्यर्थः सप्तमीशौण्डैः बहुवचननिर्देशाद्गणपाठा सामर्थ्याच्च स्वर्यावगतिरित्याभिप्रे

स्थितिभावः एतत्त्रयाणां कौस्तुभे स्थितं श्रमेनुकेवलाः पात्रेसमेताः इति वाक्यमेव न तु पूर्वकालिके स्यादि त्रासमासोत्तरामि
त्याहुः स्वंकालिक पूर्वकालस्य स्यर्थे निर्दिष्टाः इतरेषां तु बहूनां समुपात्तानां पूर्ववत्त्वस्य संबंधिकत्वात्पूर्वकालिकेत्यादि
ना सोपरकालेन समस्यते तथैवोदाहरति स्नातानुलिप्त इति अत्र क्रियाशब्दत्वात्सा च काचाठकवत्तत्पर्याय : प्रा
प्तः यात्तिकाः स्यादि यत्र मधीयते विहं इति वायाज्ञिकाः कन्तूक्रयपूरीतिवक रणे नैयायिकाः जीर्व्यतेरत्न लितित
पि ४ मत्तेर्थेन न जरं तन्मैने यांकाम्प जीर्लि नैयायिकाः स्पर्थेः मीमांसामीमांसकाः क्रमादि प्रोवुन नवपाठका
इति पठेनीति पाठकाः एवुलन्त चाविति एवुल्वं रव्यावाचीनवशोत्र न गृह्यते दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमा
त्समानाधिकरणे नेति किं एकस्यां रोऽरूपं बहीसमासोपीह न भवति पूर्वं गुलोत्ति निबंधात् दिक्संख्ये संज्ञायां नि
यमार्थमिति तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्संख्ये [illegible] समस्यते इति नियमशरीरं तेन पंचगुरित्यादि सिद्धमिति ।

कथं तर्हि त्रिलोकनाथः त्वन्नसद्गुणेश्वर इति कालिदासः त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात् न च समाहारे द्विगुर्द्विगोरिति ङीप्प्र
संगात् न च पात्राद्यन्तेकस्यं पद्धति त्रिलोकीगणनापरास्यादित्या दिप्रयोगागमसंगत्यापत्तेः न चोत्तरपदे इति समासः
त्रिपदं तत्पुरुषसमुदायरूपं लेभत्वात् अत्राहुः लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः अवयवो लोकस्त्रिलोकः शाकपार्थिवा
दित्वादुत्तरपदलोपः इति पंचब्राह्मणाः इति यद्यप्यत्र कृतेऽपि समासे रूपे विशेषो नास्ति तथापि विभक्तेरे पंचभिर्ब्राह्म
णैः रित्स्यादौ विशेषो बोध्यः तद्धितार्थे असंज्ञार्थं वचनं एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते इत्याशयेनाह तद्धितार्थे
पदि विषये स्यादिति तु तद्धितार्थे वाच्ये इति व्याख्येयेन तद्धितो वैशालिः स्याद्धि तद्धितानस्यात् एतद्विषये समासे नैवोक्त
त्वात् द्विगोर्लुगनपत्य इति ज्ञापकात्कृतेऽपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कस्य नार्थाः प्रतिपं द्विगोरत्नमिति भावः ।
तद्धितेपर इति तु न व्याख्येयमेव तद्धिते परतः समासः समासे कृते द्विक इत्येव पदं स्यादिति स्यादिति तद्धितस्यास्यो
ना

स्यात्र पञ्चसंज्ञा तत्र समाहारे वाच्ये इति तेन पंचगवमित्यादौ समासेनैव समाहारस्योक्तत्वान्न स्वार्थे प्रत्ययो नोत्प
द्यते अप्रत्यया अत्र गोरतद्धितलुकीति टच् तस्मात् सामर्थ्यात्तद्धितप्रत्ययस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् प्रवर्त्तते इति भा
वः सर्वनाम्न इति एतच्च पूर्वापरोदाहरणान्तर्यापि यद्यपि स्त्रियाः पुंवद्भावेनापि प्रकृतरूपसिद्धिस्तथापुनरपू
र्वस्या यद्यपि सर्वनाम्नः वृत्तिमात्र इति वचनमावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादित्यादिनापि न दृप्य्वासो न्याय्यः इति भावः वृत्तिमात्रे इति त
द्धितवृत्तौ समासवृत्तौ च वृत्तिकैयटः आकार उदात्त इति असति त्वस्मिन्नेवं स्वरे न स्याद् यद्वे पूर्वपद प्रकृतिस्वरेण पूर्वस्या
द्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः पात्राणि मातुरुत् इति मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः इत्युदात्तादेशः अनपत्ये इत्युक्ते
द्विगोर्लुगिति लुक् न विकल्पप्राप्तः इति महाविभाषयेति शेषः ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्तटजभावे पंचगोधन
इत्यपि स्यादिति भावः मत्वोर्मायां तु विकल्पप्राप्ते नित्यसमासार्थं द्वंद्वतत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमिति प्राचां

गुणस्य तुल्यस्योक्तं वक्तव्यमेतत्प्रयोगाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसर्जनमेणोपसर्जनसंबंधोत्र द्वंद्वतत्पुरुषबहुव्रीह्यव्ययीभावसमासानां वचन
मिदं मित्याहरिष्यते द्वंद्वस्योदाहरणं तु वाक्त्वचं दृषदुपलं वचं त्रिवचं अत्र वाग्दृषदुपलं त्वचः छत्रोपानहं त्विचः इह त्रिपदे द्वंद्वे बहुव्रीहौ क
तेपूर्वे कोटिर्नत्वं हेद्वंद्वे तेन द्वंद्वस्य तु तदुत्तरपदं स्तां नाहृति समासान्तं तत्र जविनिस्यपदं कोरं द्विगु तत्पुरुषस्य त्वनुव तेनेट ज्ञ तत्पुरुष गोना
हितत्वादि ननु गुरुकुलं वत्ता प्रातिपदिके न तद्धितविधेर भागा तत्पुरुषस्य वपदो यो गोपकत्तस्मात् द्विजिस्त्यये स्वातत्पाद
गोमूत्रमिस्याहावत्ति प्रसंगः स्याद् अत्र आह समासान्तर इति अयं भावः समासान्ता इत्यधिकारात् द्वा समासान्ते
न भवितव्यं गोरितिपंचमी सवणान्ततः परेणापि न चैतत्तद्धितविधिमेतेरणोपपद्यते इति समासाद्यौ तद्धित
विधिलाभस्तत्तत्र तत्पुरुषस्येति बहुप्रेतेपंचम्यंतेन विपरेणाप्यत इति ननु तद्धितलुकीति लुग्विधयद इस
र्थो न तु तद्धितलुक्किं सतीति समासान्ता नामेतेरगत्वात् अत्र द्विगुलुकीति किं पंचभिर्गोभिः क्रीतः पंचगुः

अत्र तद्धितस्य ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक् संख्यापूर्वो द्विगुः अत्रोक्तः इति अपरे आहुः पूर्वसूत्रविषयाणामेवैषा संज्ञा: सैतरस्यैवेति

(ते) त्वात्तेनैतद्धितार्थमेव द्विसूत्रं दूष्यं कृतं अन्यथा द्विदिक्संख्ये संज्ञा तद्धितार्थोत्तरपद समाहारे च इत्येवं ब्रूयात् तेन सप्त

र्षयः इत्यत्रैतेन कालकपालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति किंतु समासान्तोदात्तत्वं तथा च लक्षणैः सप्त

ऋषयः तत्पुरुषे विधेः सप्तर्षिणां तु कृता यत्र लोकः इत्यादि त्रिविधः संख्यापूर्वः इति तद्धितार्थे विषये उत्तर

पदे च परतः समाहारे वाच्ये संख्यापूर्वो यः समासः स तत्पुरुषः तद्धितार्थे यथा पंचकपालः संस्कृतं भक्ष्याः

त्याणः द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् उत्तरपदे यथा पंचगवधनः गावो धनं यस्येति समासोत्तरपदे च समाहा

द्विगोः रेवं च पूल्यौ इति ङीप् द्विगुरेकवचने वाहुलकात्वतेरि स्यूट् ईसमासे नपुंसकं द्विगुस्समासः एकार्थवृत्तिर्वा

द्वेकोभवति इत्यर्थः नवतस्तु तोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यकरणे चिह्नं पंचपूलीत्यादिनि सामर्थ्याद्देशः संपद्यतेः इत्याह एक

वस्मादिति समाहार इति न्वयसंख्यानात्सम्भवते समाहारो केद्वंद्वस्तत्स्येणैकवद्भिस्तत्वयः समाहारः किं तद्धितार्थे
मात्रत्वं चवरुक्तपालेवु संरुक्तत्वाः पंचकपालाः पंचभिर्गोभिः क्रीताः पंचगवः यटाः पंचगवे पंचगवा गानीस्यत्र
तु प्रथमं द्विगवर्थेस्मैकवद्भावेकृते समाममेकरोप्रेकृते द्विगवर्थं समुदायस्यस्याद्विगवर्थत्वाद्विद्वगवत्वा चेक
ति वद्भावोन भवतीति स्थितं समाहारे यद्यपि तद्धितार्थे सूत्रे समाहार इति कर्मसाधनस्तथा समाहृतत्र धयो द्विगुरिति वहु २९८
त्वेप्राप्ने श्रवणेनैकवद्भावः क्रियते यदा तु भावसाधनस्तदा समाहारस्तदा समाहृतत्र प्राधान्यात् द्विगोः समाहृतस्य चैक
त्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनं नच समानपुंसकमिति नपुंसकत्वार्थमेकत्वविधानमिति वाच्यं समु
दायवाचकेषु सामान्ये नपुंसकमिति सूत्रमुपगमेवाधकाभावादिति माहुः वस्तुतस्तु तद्धितार्थे इति सूत्रे समाहार इ
ति भाववचनस्तत्र कर्मणोतो पंचगवमित्यत्र पंचगवा समाहृताः स्येषोप्युपगमे समाहृतमाणां नावहुत्वेना

कवचनानुपपत्तेः न च द्विगुरेकवचनमिति सूत्रादेकवचनमिति वाच्यं पंचखट्वीत्यासिद्धेः तत्र हि पंचखट्वाः समा
हृताः पंचखट्वाः समाहृता इति विग्रहे संभवेन नियतविभक्तित्वाभावादेकविभक्ति चापूर्वनिपात इ
ति 3 त्यप्रवृत्तेरनुपसर्जनत्वाद्गोस्त्रियोरिति ह्रस्वानाप्तेः तत्राव्ययीभावे तो चेति स्त्रीत्वप्रत्यये द्विगोरिति स्यादिं स लक्षणो ङी
प्रस्मात् भावसाधनत्वेत्वेकविभक्तित्वाद्रूपसर्जनत्वमस्याहृतमेव समाहारापेक्षया नियमेन वर्तिपदा
त्वोत नां बहुत्वं तत्त्वात पंचखट्वीत्यादि रूपं निर्बाधमेवेति दिक् सनपुंसकमिति एतस्यार्थो मूल एव स्फुटी
भविष्यति कृतस्तितानि कृत्स प्रत्यय व्रत्येप णीकम्भेणितः स च मति वृद्धीति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमु
च्चयार्थत्वात्तु हृतेमाने विहितः स्यादाशयेनाह कृत्यमानानीति तत्त्वत्ति पाहृकामीत्यर्थः उभयत्र बहुव
चनेन ह्रस्वः स्वरूपविधिनिरासार्थः वैयाकरणख सूचिरिति सूत्रपठितेर चरः पः पूर्वः सनु बहुत्वं वि

स्मारयितुंत्वं सूत्र यस्य भाषां सवैयर्थ्यात्सत एवमुच्यते ननु वस्तुतो व्याकरणे नहृध्ययनं वा कुत्सितत्वे वेदांगत्वेन

न स्यप्रशस्तत्वात् तथापि प्रतिमानाभावेन निष्फलत्वात् कुत्सिते हृहेरुदरत्ति हृलउन्तेपे हृहृवेः श्रोणादि

कः कृते वृत्त्यपः वहुलमन्यत्रापीति णोलेकरलयोरेकत्वस्मरणाल्लस्वरः विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमा

र्थं सूत्रं शाहृश्च वृत्तिनिमित्त कुत्सायामेवायं संनिधानात्तेनेहृन नैयायिको हूरा चारः पापाणके इतो कुत्सि

तानि धाव्येनो कुरूप कुत्सितावयारखे टगाह्योणकाः समासः स्यमरः ततः प्रयवो पूर्वसूत्रेणसमासे

पूर्व परनिपातः स्यात् तस्मात्पूर्वनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह पूर्वसूत्रापवादः इति उपमानानि उ

पमीयते येन तदुपमानं उपपूर्वान्माङः करणे ल्युट् प्रादिसमासः उपपूर्वको माङ् सादृश्यपहे नु के प

रिच्छेदे रूढः येन वस्त्वंतरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः घनश्यामो रिवगवय इति गोः करणे

सादृश्यंहेतुः पुरुषः परिच्छिन्नोसदृशोसादृश्येन गगनवत्परिच्छिनत्ति सामान्यवचनैरिति समानोधर्मः सामान्यं गानुर्वर्ण्यादि
त्वात्त्वार्थं ध्यम् उपमानोपमेयसाधारणोधर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः ननु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति एतच्च
च वैनष्टहणाल्लभ्यते सामान्यमुक्तवंतः सामान्यवचनाः वा तूलकात्केतरिमृते ल्युट् ये पूर्वं सामान्यमुक्तवंत इति द्वयो
पर्य्यवसानंति तेतथोक्ताः तच्च सामान्यविशिष्टे उपमानशब्दस्य संबंधिशब्दत्वात् हात्तिनमुपमेयमेव विज्ञायते लाक्ष
णीकमिति अतएव सामानाधिकरण्यान्मृगीवचपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः उत्तरपदे प्रायः स्थित श्यामत्व
ल वपुंत्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते संनिधानात् कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत् अतएव गत्यासाकांक्षायामाहोप
तत्वरतेत्यवच्छिन्नपूर्वेनिपातेति अस्य चायं नियमः स्यात् रवंजकुंजवदिति भावः किं च तत्सूत्रे च तु स्यात् तत्तीया
सत्वस्युपमानान्येति सूत्रे वृत्तिषष्ठ्योत्तः सास्यैवोपमानतुल्यहणेनग्रहणार्थमपीहं सूत्रं अतएव मयूरव्यंस

कादित्वात्समासे उपमानस्योत्तरप्रवर्तते इति सिद्धांतः उपमिते उपमेयमुपमितं भूतकालोत्र न विवक्षितः तच्च संबं
धिशब्दादूपमाक्षिपति तथा चोपमानस्यैते व्याघ्रादिभिरिति सर्वैः पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति तत्र बुद्धिं साधेत्र सापि पुरुषस्य
प्रधानत्वाज्ज्ञातं पुरुषः शूरः इति वृत्ताविसमासः स्यात्समासम् दृष्टि सामान्यप्रयोग इत्युक्तमिति भावः कथं
तर्हि भाष्यादिः क्षातिगंभीर इति केयटः सामान्यप्रयोगसत्वेनासा अप्राप्तेः अत्र केचित्प्रमाणवाचमित्याहुः
रहस्यगंभीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं किंतु चित्तगतदुःखगाढत्वादिना तस्य हि चित्तत्वाद्दुःखयोगतोस्त्येवेति निर्बाधं
समास इति मनोरमायां स्थितं विशेषणं विशिष्यते येन तद्विशेषणं कर्तुं करणत्वविवक्षायां ल्युट् तदाह भेद
कमिति व्यावर्तकमित्यर्थः विशेषणविशेष्ययोः ससंवेधिकतया अन्यतरोपादानमात्रेण तरान्वेषणसंभवे उभ
योपादानं स्पष्टार्थमिति केयटः एतच्च कुत्सितानि कुत्सनैरित्यत्रापि नुस्येतरद्वत्स्यात् तु समस्यमानपदद्वयजं

त्वबोधप्रकारः यो विशेषणं विशेष्यं धर्मयो यत्र परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् नान्यत्रेत्येतदर्थं
मुभयोपादानं तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति न तु तक्षकः सर्पः इत्यादौ न हि तक्षकत्वं सर्पत्वं व्यभिचरती
ति न त्वेवं कैलासादिः मेर्वादिः मात्रपदार्थस्तर्के विद्याव्याकरणेत्या एवं भोजराजः इत्यादिप्रयोगा लोमसंगत्या
पत्तेः ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्स्याच्चकपाठकादाविव नीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादि
ति चेदत्राहुः जातिशब्दस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकत्वेन तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यव
स्थित एव प्रयोगः गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोस्तु नियम एव खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः पाचकपा
ठकः पाठकपाचकः खञ्जपाचकः पाचकखञ्ज इति अत्र मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा अप्रधानेऽप्युपसर्जनेऽगु
णक्रियायोगरूपं प्रत्ययाधाय स्पष्टमेवेति अपरस्ताद् इति एतच्च पञ्चम्यादिसूत्रे भाष्ये स्थितं बाहुलकादिति

एके मुख्यान्यवीरपत्ने पराक्रमते इति वा वोधोऽन्येत्यस्या आद्य आदिशब्दोऽवयववाची द्वितीयस्तु प्रकारवाची त्वेवमादयः पञ्चो
ते कृतादिराकृतिगण इति भावः व्याप्ते एकदेशिग पूर्वकृत् शशि विशिष्टे नित्यनिधनादिः त्वेवमादिः कृतमितं भूतादिः
कृतादिः यद्वानुसिद्धागणस्त्वेणायः समयकल्पनास्तरा समासोऽनेवछते इत्याशयेनाह स्त्रेणाय स्त्रेणायः इति एकेन
शिलेस नपरापेनगायेजीवेतितेषांसमूहः स्त्रैणी चूतानां तु कुशानीति नित्यसमासः परत्वान्नस्त्रैणीकृतं इहतु धौवे ३४
तिदृष्टेः के न विशिष्टशङ्कोऽवधारणार्थेः नात्राधिकेन नञ्रहितं समस्यते इति सूत्रार्थस्तेनेह न सिद्धं वा भुक्ते च
भुक्ते अधिके नापीति वाच्यं अशितं चानशितं च अशितानशितं क्लिष्टाक्लिष्टं क्लिशितं क्लिशित्वा निष्ठयोरितिवेट्
कृताकृतमिति एकदेशकारणात्कृतं एकदेशस्याकरणान्न कृतं वा कृतं शाकपार्थिव इति पृथिव्या ईश्वरः पा
र्थिवस्तस्येश्वरः इत्यर्थः शाकप्रिय इति बहुव्रीहिस्तस्य पार्थिवशब्देन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपदं प्रिय इति

नस्य लोपः तथा देवदत्तस्य गणः १ तत्र देवदत्तः देवस्य ह जकः इति पूर्वे द्विमिन्न हीसमासे यद्गुना पदं १ जकः इति नस्य लोपो निषेधः सम्ब
न्धगुण क्रियाया हेः स्वद समासे सद्दृशी नां पूर्व निपात नियमार्थं सूत्रं कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने किं कतरो देवदत्तः वाव
द्वनां जातिपरिप्रश्ने ड्डतमत्रिति प्युस्मादि तत्कतमः शाहसाद चर्च्चा नाहा शास्यैव कतरः रापस्या विग्रहस्तो सिद्धं जाति परि
प्रश्न ग्रहणं ज्ञापयति कतरशाहापांतरे पिसाधुरिति तथा च प्रत्युदाहरणं प्राचीन वृत्ति पुकतरो भवतां देवदत्तः कत
मो भवतां देवदत्त इति किं क्षेपे किंराजेति किमः क्षेप इति समासांत निषेधः क्षेपे किं को राजा यत्र पालि पुत्रे राजा वे किं
सखा योदुह्यति किं गौ यो न वहतीत्य प्रत्युदाहरणं बोध्यं तत्पुरुषः समानाधिकरण शाह सरो स्त्राद्युक्तेतः समानाधि
करण पदं इत्यर्थः भाषित पुंस्का दृस्यादि एतन्न व्याख्या पुंवद्भवति सूत्रे स्फु टी करिष्यति तत्र तेनैव कर्मधारय पि
सिद्धं जातीय देशीय प्रत्ययोत्तरायां स्त्रियां पुंवद्भावः सिद्ध न तत्र किमर्थं तन्त्र स्त्रेणान्यत आह पूरणी प्रियादिष्विति न

चेति च महानवमीति नवानां पूरणी तस्य पूरणे डट् नांतादसंख्यादेर्मट् टित्वान्ङीप् महती चासौ नवमी चेति
विग्रहः पुंवद्भावे कृते वक्ष्यमाणेन महत आकारः कोपधाद्देशीत्ति न कोपधायाः संज्ञापूरण्योश्च वृद्धिनिमित्तस्य
च तद्धितस्यारक्तविकारे स्वांगाच्चेतः जातेश्चेति पं वक्ष्याम्यत्र निषिद्धः स्त्रियाः क्रमेणोदाहरति याचकस्त्री
ति जातीयदेशीयकोरप्रिवृत्तिप्र एवमुदाहरति एवमिति कन्चिकाप्रकारवतीया यवक जातीयाप्रकारवच ३३
ने जातीयरूपकदेशीयेति ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर ३ भ्य उत्तसिलादिष्विति पुंवद्भावस्य न कोपधाया
इति निषेधः प्राप्तः पटुजातीया पटुदेशीयेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् इत्याहेति आदिपदात् इतजातीयाप
चयजातीया स्त्रौघ्नजातीया माथुरजातीया ब्राह्मणजातीया एवं हस्तदेशीया घृताहीनां स्त्रीपुंसलक्षणोतित्त
नसप्त्यादिपूर्वकाणां स्त्रीस्त्रियः उदाहरति तत्कस्तुदस्मिन्मत्येतेयाहों वृद्धौ वृत्तिजे लेरमयरः कठधृते ते

नात्र कठत्वं कुत्स्यते अतः कुत्सितानि कुत्सनैरिति गतार्थता नरोक्ता प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तत्प्रवृत्तेः

जनयति कुमुदश्रांति धूर्तवको नालमत्स्मात्रामित्यत्रधूर्तवकस्य साधुरेव प्रशंसावचनैश्च व वचनग्रहणं रूढि

रूढपरिग्रहार्थं तेन यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः नेह विशेषवचनाः मञ्चिमद्धादयः ये तु गोत्वं

वे प्रशंसागमयंति सिद्धान्तमालोकोऽस्माद्व्यस्तसर्वेस्युं रंयंते गवोत्कृष्ट इति अवक्रुस्को नायनसमेत्यवति आहुणः

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः प्रशंसावचनपोटायुवतीस्तोक

वोगतं मधेष्ठसणोऽधकरणं तेन्त्यफलं युवा खलतीति कृद्दिकारादक्तिनः इति ङीप् पुंवत्कर्मधारयेति

युवतिरावृत्य पुंवद्भावः जरतीति जीर्यतेरतृन् उगितश्चेति ङीप् एवं युवपलितः युववलिनः यु

वाहैर्थं वलिनेरादृः पामादित्वात् कृत्यतुल्याख्या अजात्या महान्तं हराम हानिस्याहो तुपत्नुत्वाद्धनेन सम्म

ना१

दिति बाध्यते तस्य सं॑कुस्यशालिमइति मद्दिषयोगेतुसत्तांकृत्वंसत्कृत्यमिति षष्ठीसमासोबोध्यः एवंपर
म१ज्य२त्यादिष्वपि वर्णसमानाधिकरणेनवर्णे नाविनावर्णेवाविंसमस्य तः स्वर्यः विशेषणे विशेष्ये
णेत्यनेनैवसिद्धे पृथक्विधानंवर्णोवर्णे ष्वनेत इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर विधीयमाने प्रतिपदोक्तत्वादेत ३६
त्समासपूर्वपदस्यैवभवतुनान्यस्येत्येतदर्थं कृष्णसारंग इति सारंगशब्दःपर्यायस्य चगुणोपसर्जनद्र
व्यपरः कृष्णशब्दोपिकृष्णावयवकेभाक्तः एवं च गौणे सामानाधिकरण्येविशेषणं विशेष्येणेत्यप्रवृ
सा3 त्तौ स[illegible]मां॑विषयीदमारब्धव्यमित्याहुः ननु तृतीयातत्कृतेत्यनेनैवायं समासः सिध्यति सारंगत्व
स्य कृष्णाद्विकृतत्वात् नापिस्वरे भेदः तत्पुरुषेतुल्यार्थ तृतीयेत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति
वेदत्याहुः कृष्णमृगत्वेद्दरितमृगत्वे इत्याद्यर्थसमासेनेनावर्णेविधेयः नहीदंतत्कृतत्वमस्ति यद्यपीद

विशेषणत्वेन समासः सिध्यति तथापीष्टः स्वरो न सिध्यतीति न च प्रतिपदोक्त समासो किं चित्कारः ख्याव स्यो ला
साहितिवाच्यं कृत्सम मृत्कौः इत्यादेर्ख्यावत्वे संभवादिति कडारादय इति बहुवचनं निर्दिष्टं साहितिभावः आदि
राष्ट्रेन गडुशाण्डिल्यः सौण्डिल्यः इत्यादि एतच्च भाष्ये स्पष्टम् एतद्धेवेति एवकारः स्फुटसिद्धत्व द्योतनार्थः
नत्ववधारणार्थः पूर्वा खलतीति हृत्वे जरतीप्रभृत्यस्यापि ज्ञापकं संभवात् नहि पूर्वं नराश्वेषु स्वे जर
तीर्षिमा स्वाधिकरणं संग छेत् चतुष्पाद्गोमंडूकल्लत्स्या श्वत्रजातिरित्यनुवर्त्तत इत्याह जातिवाचीतिजा
तिः किं कालाञ्जीगर्भिणी चतुष्पात् किं ब्राह्मणीगर्भिणी प्रत्युदाहरणे विशेषणमित्ति समासः स्यादेव
गर्भिकालाञ्जीत्यादि पूर्वनिपातेविशेषः मयूरः व कारोत्रावधारणार्थः तेनपरममयूरव्यंसक इत्यादि।
समासांतरं न भवति धूर्तेइति एवं बहुवचनत्वात् पूर्वनिपातेप्राप्तेऽ इदं वचनमारब्धमिति भावः अस्मे

नुचपूर्वइवअंसःकोयमपूर्वांसकः इत्यादावुपमानानि सामान्यवचनैरितिसमासस्यापवादोयम् तेनसमासस्यस्वतोरात्त

त्वमिहत्तासिद्धमितिनत्वेवंतु स्यादिति इ सुपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वर स्योपमानसंज्ञाप्रयोजनेनविहितेत्युक्तेप्रतिपदोक्तसमासेचरिता

र्थत्वादित्याहुः अश्नीतपिबतेति इह क्रियारूपस्यास्य पदार्थस्य स्वशब्दाभ्यां स्त्रीत्वादाप एवमग्रेपि राजान्तरमिति

अन्तरशब्दोत्रभिन्नवाची चिन्मात्रमिति मात्रंकार्त्स्न्येवधारणे इत्यमरः अन्तर मात्रशब्दाभ्यां सहनित्यसमास इत्यु ३५

मपत्र अश्वपदविग्रहोदृश्यते नित्यसमासत्वंतु अवधारणार्थैवकारेण लब्धमित्याहुः उद्धरकोष्ठादि

त्यादि उद्धर उद्धरजस्तेषु तावनेवविग्रहः उद्धरजेसम्स विवरणे दृष्टेति कोष्ठादितिल्लेद्धर नसकोऽत्रापूरण

थेमुक्तं समासेनवेत्यकैतेति जहिजोडमिति अत्रभोजनलेनेयम्पाह्र सः जहिजोडः एवंजहिस्तंबमितिप्राह्र

सजहिस्तंबमितिपश्यादिप्रयोगः स्तंबः नन्व इहनलोपोनन्च इतिविशेषणार्थो अकारस्तस्य लंचनैकधेत्य

नञ्लोपः अस्यैव नञ्कृतनिर्दिष्टानामित्यस्मिन्न्याये पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं नकारोच्चारणमित्यन्ये सुपा समासस्तद्
ति उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः तथा हि आरोपितत्वं नञर्थोऽस्मते तथा च अब्राह्मणमाहार आहारोपितो
ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवस्यति अत एवानुपसर्जनत्वात् तस्मिन् अवस्त्र इत्यादौ
सर्वनामकार्यं सिध्यति तत्पुरुषे शेषोत्संगैकमुत्तर पदार्थप्राधान्यमसमर्थ्यं वेवस्ति निर्बोधं एवं न्होरिति न ४
सूत्रे अन्तरनमासग्रहणं चेह लिंगमित्यादिमनोरमायामनुसंधेयः नलोपो नञः नञोऽस्तित्वकथ्ये
नलोपवचनं सार्थकं कार्यं तेन नञोऽकचिक्ष्रक ब्राह्मणः अकन स्वरत्यादि सिद्धमित्याहुः [illegible]
[illegible] उत्तरपदे इति अलुगुत्तरपदे इत्यधिकारादिति भावः उत्तरपदे किं भूतो नास्ति नन्वेवमपि स्वैरार्थे
इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेदत्राहुः उत्तरपदमाक्षिप्तपूर्वपदेन नञ्विशेष्य पूर्वपदमतत्स्यन्ञ इति व्याख्याना

न्न भवति स्त्रीपुंसाभ्यामिति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्य पूर्वपरत्वात् अनादायात्र प्रत्ययाव्रस्संयोः प्रत्ययस्यैव ग्र
हणमेवेति व्याभावात्रोपपत्तिः कृते नञ्प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणान्नञ्प्रत्ययान्तस्य पूर्वपरत्वं संभवत्येवेति प्रत्य
यवोत्तरसे तदुपपत्तिः कृतावेवेति वाच्यं इदं यस्य हलैवेति सूत्रे अणग्रहणात् पृथक् लेखग्रहणे नोत्तरपदाधि
कारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनात् यद्वा अमूर्द्धमस्तकात् विभक्तावप्रथमाया मित्यादिना ३६
पकालस्लोपो न त्ररस्यत्राप्यपमेव नञ्गृह्यते न तु प्रत्यय इति तस्मालुङ्लिङ्लुङः सिध्यति मस्त्रेवाचीति सप्त
म्याः षष्ठीप्रकल्पनात् इत्यादृ अनाद्दैरिति अचीत्युत्तरपदविशेषणात् यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणविति तदादि
विधिर्लभ्यत इति भावः अनत्वः इति नुटः पराद्वित्वेन अपहृतत्वात् ङ्मो ह्रस्वादचीति ङ्मुण्न भवति न
नु विन्नानामभावो विद्वन्मित्यत्रापि परत्वात् नुट्कृतः स्यात् इणयी भावस्य निमित्तिकादेः सावकाशत्वात् समाया

अनुपलब्धिरविद्यमानत्वाद् इति नासिद्धो हेतुः स्यातां स्यात् अथ यो भावे अप्यभावेन सहेत्यादि अविद्वसमिति पर्युदासवि
षयमात्रा विद्वाय स्मिन्निति वहुव्रीहिणा अविद्वत्कर्मैत्यादि प्रयोगाः सिध्यन्ति तथाप्युत्तरेकमेण विद्वन्मात्वि
स्यादि प्रयोगा अप्यभावं विना स्वार सत्तो नासिद्ध्यन्तीति भावः नञो न लोप इति सिद्धं तेन समा साभावात्
प्राग्वेवचनम् अपचसीति कुत्सितं पचसीत्यर्थः नञोहेवेति नञा समासे त्वनेकधेत्येव स्यादिँ भावः सत्त्व ति४
साधवः सन्ताः न नञसाध्विति यत्तेन सन्त्याः अस्सन्तं सन्त्याना सन्त्या ईदवकुवचनमविवक्षितं तेन नास न्न४
स्याद सिवेनौ इस्वाविति सिद्धं नञ्चिरिति सर्वधातुभ्य इन् इगुपधात्किद् इति कित्त्वाल्लगुणः न्नरतेः द्विप
नेवेति न्नासंचल ने भ्यादिः क्विनिवासगत्योः नृहादिः कुगतिकुशाद्वे त्राथ्यर्थं गत्यन्ते नञ्पृथिवीवाच
कः गत्यादि पाद्यच प्योत् ऊर्णोतिर्विद्धातबक्ष उपसर्गाः क्रियायोग इत्यतोनुवर्तते नाहादह क्रियायोग
ते

इति च्विडाचौ कृभ्वस्तियोगे विहितौ तेन तदन्तस्य चोरूर्यादीनामपि तत्रैव गतिसंज्ञा तेन ऊरीकृत्य माधवादिग्रंथे

तु अच्विः आद्यूः शब्दौ मत्वा अशस्मेवां करोति नैव योगे गतिसंज्ञेति स्थितं तच्चैवोदाहरति ऊरीकृत्येति एत

च्च मनोरमाग्रंथानुसारेणोक्तं वस्तुतस्तु ऊरीभूयेति भाष्योदाहरणाद्दृष्ट्वाज्ञमुदाहरति ऊरीकृत्य स्वकृतौ रितं २१

मासद४ पुत्रं सेना फलं संस्तस्फलं चास्वविति बोध्यं ऊरी ऊररी एतावंगीकारे अच्विः शब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु

पाठात् कृञो योगे गतिसंज्ञा विकल्पः भ्वस्तियोगे त्वंगत्वं नित्यमिति बोध्यं कथं तर्हि वारुणी मदविशेष

मयाविष्ट त्वं भवद्दृष्टा विवराग इति माघः इति चेद्वराकः तेषां गधातोरिति सूत्रस्य प्रयोग नियमार्थत्वं

प्रकृते अनुपपन्नत्वादपि संज्ञा नियमार्थत्वपक्षे हृद्यबलेश्यापि नास्तीति मुनिनीति कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि

च्विः अभूततद्भावे इति कारः पटपटा कृत्येति डाचि बहुलं द्वे भवत इति पटशब्दस्य द्वित्वम् अव्यक्तानु

करणाद्गुणमप्युक्तोदितिति डाविति लोपः स्त्रियामावेदिते ङीति तकारपकारयोः पकारएकादेशः निपातनसंज्ञा या
समासे वेशश्चे स्मृते त्र वकारस्तेन ऽरीकृतस्मि स्वत्रागन्तिरमेवरऽति ऽवेष दृष्टकृतिस्वरे क्रियमाणे निपातनत्र युक्त
माद्युदात्तत्वं भवति कारिकेति भावेयणोपयोगर्हे लोमितिएवुच् तदाह क्रियेति क्रियायोगः ऽत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणान्त स्त्रो
कवाची कारिकाशब्दोऽत्र न गृह्यते ऽइति भावः क्रियाशब्दस्यात्र मर्यादाद्यपि निरर्थः पञ्चरत्नमे अनुकरणं च ने प्राग्भा ते
रि त्यस्य संज्ञा निषमप हे ऽनितीति मूर्द्धेति निमत्वा पृ० त्यनितिपरे किमिति रत्नरत्नच प्रयोग निषमप हे रन्याद्विता
नुकरणस्येति शङ्के परे गतिसंज्ञा निवारणाया निति परस्मिन्नावर्णकस्मि तिप्रत्युदाहरति खाडितिसत्वेति सत्यां
संज्ञायां णत्वप्रयोगोऽनैवस्यात् किं तु इति खाट्कृते वस्यादिति संज्ञायां दितिभावः न वेति खाट्कृत्वेति न भवतीति ।
परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञा निषेधादिति वाच्ये श्रौतविद परमिन्त्यत्र इति पते पस्मान्नद्विति परं नेऽऽति वरति

परमितिनिपरमितिवहुव्रीहिर्वृत्तिनञ्ञनतत्पुरुषास्य वगला तिप्राहेनत अनुकरणस्येति शब्दरूपात्वेक्रियायोगाभावात्
गतिसंज्ञानास्तीति खाट्इति कृत्वेतिनृपं निवेधं किमनेनात्रिति परग्रहणे नेति वहुवचनाद्रुः रितिकृत्वेति समुदाय
एवं कृत्वेत्यर्थे वर्त्तते तथा चेतिराद्रुः क्रियाविशेषकः इति तद्दृति न समुदायस्य क्रियावाचकत्वात् हत्वेव क्रि
याकोग्नाइति हत्वैवनिगृह्येति हत्वाग्गमनेद्विधा हत्वैस्यन्त्कोपनिगृह्य चेति आद्यमुदाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणं ३८
द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणं अपरिग्रहे इति व प्रयोगो वा पिंडं नेतु वाच्यको दिति निविड एवेति भावः कणेहत्येति अ
स्येतमपि लब्धान्निवृत्ति पर्यंत विवती स्यर्थः तथा च श्रद्धाया अपगमात् तत्र तिल्वानेगाध्यते प्रत्युदाहरणं
तु कणेहत्वागतः स स्पृल्लेतु लब्धपदः कणे तास्मिन्नहत्वेत्यर्थः पुरस्कृत्येति शब्दो धरणवरणान्नित्यादि प्रत्यया
तोयमव्ययः नमस्करोतीति विसर्गस्य सः अग्रेपुरः परस्य सो स्य तन्नु स्मिन्नमितस्य धाहारेण हृदिप्रति गति

त्वासत्त्वाभावः अन्त्यवं किं पुरं पुरोग्रं पुरः कृत्वा गतः अस्तंच अस्तमिति किं अस्तं कृत्वा गतः अच्छगत्यर्थवदेषु अच्छ
त्येति मत्वांद्गित्यगति संज्ञा वां निपातसंज्ञा वलेनाव्ययत्वात्स्वलक्षणादिति भावः अदः कृत्येति यदृशास्त्वयमे
वयद्योत्योद्यवति तदेदमपुद्दोहरणं अदः कृतमिति तिरनेंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण घुदात्तत्वं प्रत्युदाहरणं
ग्ध्रंतद्धौ त्विति अदः कृत्वा अदः कुर्विस्यादीत्यर्थः तिरोंतर्द्धौ किं तिरोभूत्वा स्थितः पार्श्वतोभूत्वेत्यर्थः विभाषाकृ
ञि तिरः कृत्वेति गतित्वाभावपक्षे तिरसोन्यतरस्यामिति सत्वमपि न भवति तद्धि योगतिग्रहणानुवृत्तेः
माधवस्तु पराभवे तिरस्कार इति प्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ गतिग्रहणं नानुवर्तते केचित्त्वेष्ठंतीमाहुः उपाजेन्वाजे
एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्वलस्य सामर्थ्याधाने वर्त्तेते तद्देन हाहू दुर्वलस्येति साक्षात्प्रभृतीनि च
साक्षात्कृत्वेत्या अम अद्वा लवणं उष्णं शीतम् उदकं आर्द्रं गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां पं चा

मांमकारांतत्वं निपात्यते प्रादुस् आविस् इत्यादि आकृतिगणोयं साक्षात्कृत्येति असाक्षाद्भूतं यथा साक्षाद्भवति तथाकृत्वेत्यर्थेः
च्व्यंतेषु तु पूर्वं विप्रतिषेधात् ऊर्यादिच्विडाचश्चेति नित्यं संज्ञा तेन लवणीकृत्येत्यत्र मांतत्वं न भवति तद्धि पाक्षिकगतिसंज्ञा
सन्नियोगेन स्थूलगणे निपातनात् माध्यकृता लवणराहूस्य लवणीराहूँ वा विकल्पेन लवणराहू आदिश्यते तस्य च संज्ञा स्प३
विकल्पः इत्युक्तं अवयवापित्वं पृथगनिर्बाधम् अनत्याधाने उरसिमनसि विभक्तिप्रतिरूपको मध्ये पदे विभाषाकृञीति ३६
वर्तते चकारात् अनत्याधाने इति वर्तमानत्वात् अनत्याधानरूपाधे विशेषण इदं तत्त्वं अविरोधणा निपात्यतेनुगतिसंज्ञासन्नियो न४
गेन अनत्याधाने किं पदे कृत्वा शिरो न मत्ति वाचं नियम्येति निवचने द्विवचनाभावः अर्थाभावेऽव्ययीभावः निसंहत
स्ते उपयमने इत्यर्थ एवैतयोरिदं तत्त्वमौ इदं तत्त्वं च निपात्यते हस्तेकृत्य परिणीयेत्यर्थः उपयमने किं हस्तेकृत्वा कार्षा
पणं गतः स्वीकारमात्रमिति पञ्चेते नु नालामेति वृद्धापराजयस्य औपम्यं गतः इति प्रयोजकं त्वौ कृतिसमासानुपहारस्य पा

दिसमोन्वकुमारमते प्रादिप्रकरणमिति सुपुरुष इति क्रियायोगाभावान्नेति त्वाभावः अव्ययस्यायासमासप्रसक्तौ अव्ययस्यार्थवचना
निपकं ते प्रादय इति आदिराव्हउ अपयत्रप्रकारे तेन दुष्टाचारः पुरुषो दुःपुरुषः इत्यादिसिद्धम प्रगत आचार्यः प्राचार्य इति अर्थंगताद्यै
'र्वेति अस्यपदविग्रहेणान्नित्यसमासत्वं च दर्शयति प्रगतः पितामहः प्रपितामहः प्रमातामहः इत्यादि अत्यादय इति
नि ४ आदिपदादभिगतो मुखमभिमुखः उद्गतो वेलामुद्वेलः संगतो हे वस्त्रं इत्यादिसिद्धम अतिमाल इति गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः
अवादय इति आदिपदात्परिणद्धो वीरुधा परिवीरुत्त्वं ... मेणा संवर्मेति पर्यादय इति आदिपदादुद्युक्तः संग्रामाय उद्ग्रा
ग्रामः अध्ययनायेति तात्पर्यं च तु यो गुरुकुलवासादिनापश्रान्तो ध्ययनायेत्यर्थः निरादय इति आदिपदादुत्क्रां
तः कुलादुत्क्रांतः कुलान्निर्गतमंगुलेः निरंगुलम प्रतिषेध इति कुगतिप्रादय इत्तिप्रसक्तसमासस्य वक्तव्यः प्रतिषेधस्त्व
सुराज्ञा अतिसखेति भाष्य ... प्रयोगात्स्वतिभ्यिलानामेवकर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः स्वाहेषुनीति त लक्षणस्येत्थंभूतेतिक

मेश्वरवनीयत्वविधिसामर्थ्यादिह समासेनेति चेन्न हि अपि त्तुनामि सुहृत्स्वर्थं अपिलुप्याद्वितीयातृतीयापिपद्त्वे संभवेनेत्यस्य
स्यकारणत्वात्स्वरे विशेषसत्वाच्चेत्याहुः तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति तत्र ह्याचष्टे सप्तम्यंतरस्मादि ग्रा नह्याचकं पदमिति रात च्चोप
पदमित्यन्वर्थसंज्ञाबलाल्लभ्यते अत एव संज्ञाविधावपि सैमीम्ग्रहणेन सप्तम्यंतं गृह्यते धातोरिति पृथगधिकारबला
त्सप्तिलिप्हिते धात्वधिकार इति लभ्यते तेन नद्भिलुङीत्यस्य लुंङते अमृदित्याद्यावुपपदे धातोर्ल्लिरित्यर्थो नभवति तत्रग्रह ६
णं व्याचष्टे तस्मिन्सत्येवेति उपपदे सत्येवेत्यर्थः तत्रग्रहणाभावे तु धःकर्मणि ष्टन्नित्यादाविव कर्मण्यणित्यादावपि ४०
कर्मण्यभिधेये अणित्याद्यर्थः स्यात् तथा च कर्तर्यण्प्रत्ययो न स्यात् किं च सप्तम्यंतनिर्दिष्टस्योपपदसंज्ञार्थं तया
त्वरितार्थित्वात्केवलादपि धातोः कर्तर्यण्प्रत्ययः संभाव्येत कृते तु तत्रग्रहणे कुंभाद्युपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वप्रतीत्या
केवलादणश्च प्रत्ययः परीक्षेव नास्ति एवं स्थिते धःकर्मणि त्यादौ कीं तद्वर्थं ग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः अस्यत तत्रोपपदंमितो ग्र

ग्रहि ऽ तापि तनो तापिति

कर्मणीत्यादेश्चैककर्तृका तथा प्रवृत्तौ उपपदसंज्ञायाश्चाविधयत्वादितो न्नत्रग्रहणं विनापीष्टसिद्धेः सुप्येवेत्याह सप्तम्येति नेत्य...
तो कुंभकरोतीत्यादौ माभूदिति प्रसंगः अतिङंतमेति सुविति तु अनुवर्त्तत एवेति भावः कुंभं आहेति आमिति तु नो ... प्रयोगे षष्ठी
विधानात् अतिङ्किमिति सुपेत्यधिकारात्तिङ्कि मनेनेति प्रश्नः एतदेव वक्ष्यमाणे ज्ञापकं मन्ति विधाय प्रत्युदाहरति माभवानिति समासा
भावस्तु तदा यभवान्निति मध्ये प्रयुक्तं पूर्वसूत्र इति कुप्रादयः गतिरिति योगं विभज्य कुप्रादयः सर्वे तासुपं तेन समस्यंते गतिस्तु सुवं।
तौतिङुनेन समस्यत इति व्याख्यायामित्यर्थः तथा चेति प्रयुक्तमेष्यागतसुपपदयोरेव लाभसत्त्वाभि त्रितयविधायिणि प्रा चोप
परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः कारकाणे तु कर्तृकरणे कृतेति सूत्रस्य बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधकमि
त्याशी मनोरमायां स्थितं प्राग्गति कर्तृत्वाच्चरमपदाः सुबुत्पत्तेः एवं समासस्तर्हि प्रथमोक्त सर्वग्रहणं त्विहानुवर्तत एव
ते व्याजहारेत्यादौ पूर्वपदेन लोपादिकार्यं न सिध्यतीति परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघ्रतीति व्या

ङी आतश्चोपसर्गे इति कः पाघ्राध्माधेड्दृशः शः इति शस्य संज्ञायां न भवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते व्याघ्री ब्रुशब्देन गति

समासः स यदि ब्रुशब्दस्य स्वतन्त्रतामपेक्ष्यते तर्हि सुब्रुत्पत्तये संख्याद्यपेक्ष्यते ततः प्रागेव स्त्रीयोग इति लिंगनिमित्तप्रत्ययेन सा

पाभाव्यं नतु ङीबाद्यब्रुशब्दस्य जातिवाचित्वाभावात् ततो ब्रुशब्देन समास इष्टे तत्त्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्या ६१

दिति भावः यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं तथापि गतिग्रहणं सोऽब्रुशब्देन समासः पात्रा दातु शब्देन विशब्दस्य समा

सार्थमावश्यकमेव स्वाङ्गपूर्वो द्वितोः कप्रत्ययविधानाद्दाङ्उपपदसंज्ञाभ्युपगमेपि विशब्देन तदनभ्युपगमादिति

बोध्यम् कारकमुदाहरति अश्वक्रीतीति अश्वेन क्रीताकर्त्तृकरणे कृतेति समासः क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष् स

र्वत्र समासे तु तदभावान्मास्त्विदं तत्त्वाभावात् क्रीतात्करणे त्यपे ङीष् न स्यादितितेषे उपपदमुदाहरति कच्छपीति

कच्छेन पिबतीति कच्छपी सुपीति योगविभागात्कः इह तु समासस्य संनियोगापेक्षाभावात् तेन वस्यान्न ङीषि स्यादिति

ते

ब्रीत्यत्रेव गोधा प्राचान्नुपपदमति ङ्तेसमस्यतेऽत्युक्तं तदसत् तथा सति प्रथमांत सुब्ग्रहणं निरस्या पत्स्या[illegible]र्दृशो चर्मे
कारः स्यादैा न सौपो न स्यात् पदांतत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावात् तोगुण इति परत्वे च स्यात् स्यादेतत् कच्छेन साधनेन पिबतीत्य
यौ मुवंगमे कच्छस कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्या साधारणोदाहरणमिति चेन्न एवं तर्हि मघावा
पिणीसुदामहत्तव्यं सप्पज्ञातावित्ति णौ नो कृत्तेसर्वोपपदस्य कृद्वृत्तेन समासे प्रातिपदिकांते त्यादिना पूर्वपदस्याल्लिमि
त्तात्परस्य समास प्रातिपदिकांत नकारस्य णत्वं सिध्यति सुवृत्तेन समासे त्वंतरंगत्वात्संतलक्षणो [illegible] ङीपि पक्षा
द्रापि निराकृतेन समासे उ[illegible]भगिनीत्यत्रेव णत्वं न स्यादिहसके अत्र मतु कच्छ न देनु नापिबती त्यपि विवक्षायां कच्छा
कारकत्वात्कच्छपीत्युपपदसोदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः अत्रैवाव्ययेन पूर्वेणासिद्धे नियमार्थमिदं नत्वविधा
नमिति एतच्चाध्याहारेण लभ्यं तदेवेति यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अत्रैव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन समस्य

नेमाख्यहृत्स्यर्थः त्रियमर्वेत्तस्पोयमेवकारेणनतु सूत्रस्थः स्यादुंकारमिति स्यादुंमितिगमलस्य अव्ययेनेतिकिं कुंभकारः अस
तिह्याव्ययग्रहणे अमैवयत्तुल्यविधानं तदेवकेनचित्समर्थेन समस्येततथासति स्वादुं स्वादुंकारमित्यत्रैवसमासः स्या
न्न तु कुंभकारइत्यत्र अयपूर्वसूत्रेवैयर्थ्यमीत्या अव्ययविषयकएवनियम इतिचेत्तर्हि अमैवतद्विषयकएवकिं नस्याद् गर
यत्तेनचः समासः सोमैवतुल्यविधानस्येति तथाचाग्रेभोजंभित्यत्र समासो माभूत् तत्र अग्रेभुक्त्वा कालोभोक्तुमित्यत्र तुल्या
दृदेवेतिभावः तदेवेतिकिं कालोभोक्तुं समयो भोक्तुं अमैवेत्येवकारेणमाचाम्येन वतुल्यविधानस्योपपदस्य समासनि
वारणोपि तु मुनानातुल्यविधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ३ अथतद्विभाषयम त३
अमैवतुल्यविधानस्यप्राप्ते माचाम्येनतुल्यविधानस्याप्राप्ते वारंभात् प्राप्ते यथा उपदंशस्तृतीयायां मूलकेनोपदंशं मूलको
पदंशं अप्राप्ते यथा अव्ययेयथाभिप्रेताख्याने इति क्त्वाणमुल्सेय उच्चैःकारं इत्यसमासपक्षेषोकुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः स्यादि

उद्वे ... त्यं ... नन्तत्वे. ... चेदे ते ... ऽत्यन्तपदे प्रत्ययस्वरस्या. व्युत्पत्ति. न दोषः ... पि. प्रद्यस ... प्रकृत्ते रित्याह
ऽतो रमा...॥७१

ऽभिमृत्स्यान्तरस्यामित्याद्युदात्तत्वं अससमासेनं उद्वेरित्यं नोदात्तं स्वरादिषु तथा पाठादिति स्थिते अथ मे स्यनुवर्त्तते इत्याह ॥ नमे तेन
ते तेनेह न यकोऽर्थांभोक्तुं वर्णान्निवचने स्थितिनुमुनकाच क्तेति न तीयांते आत इति योगविभागाद्वा लोपः क्त्विस्तं दृ स्ये त्त ह्रो रेति वर्द्धि
ग्युल नत्वेति ३ तिहरहतः तत्र सवर्णो हो हेल्लोपस्तृतीयांतत्वोपपत्तेः अलं खल्वोः प्रतिषेधयोरिति सूत्रस्याय हूशास्त्र तीयायामिस्यस्मात्पूर्वत्वात् नेह स
मासः क्रि... तत्पुरुषे अससाधारणात्समासांतता ...ह तत्पुरुषस्येति अलोऽन्त्यविधिं बाधित्वा प्रत्ययः परश्चेति परत्वा
तत्पुरुषात्परत्वात् प्रत्ययो भवति यथा गायोष्टकः किंत्वेपि मात्याभ्यां परत्वात्सम्भवति नत्वं तावयवः ऋमस्तु अनुवेधकारण
सामर्थ्यात्स्य विधिकोध्वजे राजं व लाब्रवास तत्पुरुषाद्दंगुलेरिति वक्तव्ये तत्पुरुषस्यांगुलेरिति तु समासांतापेक्षया अवयवषष्ठी
त्याहुः द्व्यंगुलमिति तद्धितार्थेति समासः द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः इति वत्तिकृत्तु मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थि
ते द्वे मात्रे इति अह्नोऽत इति वर्णीत तत्पुरुषसमासे भवादिति भावः ननु अहः रात्र्यूद्यत्वात्सामान्यांगात्रिराह्नस्यवा रात्रित्व

नुस्यतां गौणत्वे संभवाद्दृष्टान्तौ सौराविभ्यामिति कर्मधारये प्रीति वत्त मुख्यसंभवे गौणत्वायोगात् हेमंतशिशिरावहोरात्रे स्पत्र

ठे ठे समासांत दृशोनाच्च अहोरात्रः अत्र जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः सनपुंसकमित्यत्र हाधित्वापरत्वाद्रात्राह्नाहाः इति पुं

स्त्वं रात्रेरेकवद्भावात् क्लीवतेति प्राचोऽप्यपरात्तः मासेनस्यादहोरात्रः इति स्यादित्रिग्रप्यविरोधाच्च सर्वरात्रः इति एवेका ७३ ७२

लैकेति समासः पूर्वरात्रः इति पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः यत्तातुरात्रिशब्दस्यैकदेशेन तत्पुरुषो स्वीकृत्य कर्मधारयो

अप्युपगम्यते तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति द्विरात्रमिति संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवमिति वक्ष्यते अनुक्त्वयोरेव न त्विति तस्येव

सिद्धेर्नियमार्थमिदं एवकारस्तु अहनाव टरवयोरिति विपरीतनियमशंकानिरासार्थः आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभा

वविधानेन नलोपासप्रसक्तिपत्तिर्गौरवं स्यादितिभावः टरवोर्वेतिकिं अन्नाग्निर्वृत्तमाह्निकं कालाद्दृञ् कारेणेन

नित्वे तस्मिन्निति ठञ् टिलोपाभावाद्दल्लोपोनऽसकारलोपः उत्तमाहः इति सर्वैकदेशसंख्यातेस्पत्र उत्तमशाहः स्योपाठ्या॥

ऽह्नादेशोन ह्रस्वीनइति समासांतविधेरनित्यत्वान्नटच् सन्निनु तस्मिन्नह्नादेशः प्रसज्येत नांतनांतस्य खेऽपदे इ
त्यलोपविधिसामर्थ्यान्न टजितिवाच्यं अह्नीनइत्यत्र तस्य सावकाशत्वात् अनित्यत्वादिति अत्र वलिर्दशाग्नि लो
ऽयं लांकुरो स्तत्र वृत्तिग्रहणं मद्रराज्ञीति पचावटच् समानश्च समस्या इति पूर्ववद्वा चेट् लोपेच मद्रराज्ञी सन्निष्ट रूपं
९४ स्यादितिभावः अह्नोह्न एतेभ्यः तत्पुरुषेनाह्नः सर्वैकदेशेति सूत्रस्था परामृश्यंते सर्वे तु तस्मिन्नह्न राह्नयो निर्दि
श्यमाकारणचसंख्याव्यये अनुक्तस्त्वत्र सर्वेषां वृद्धिमत्त्वाविशेषणात् राह्नःह्न न गृह्यते ऽसंमतादित्यायायेना
ह्नसर्वाह्निन्य इति समासांते परइति एतच्च प्रकरणलब्धं भाष्ये तु अह्नादेशः प्रत्याख्यातः अह्न एभ्य अवचस्या
त ॒वोपवाहइतिव्याख्यायामह्नेह्रस्वोरवेति नियमादि लोपाभावे अह्नलोपोनइत्यकार लोपात् सवर्णदीर्घस्यापि
प्रयोगोस्ति नहि बाधित्वापि बाधकम् राधाम्यामित्यधिकारात् वत्सोल्लुगिति अल्लोल्लुगिति वत्ति कारात्सुत्तमपुत्कामि
त इत्यादि रूपसिद्धेः एकादिति पदितलत्वे ग्रहणस्य

त्तिभावः प्रसंगादाह स्त्रियामिति नन्विह स्त्रीत्वं दुर्लभं ण. जौहाः पुंसीतिवचनादि तिचेन्नैवं सर्वमहस्सर्वाह्न इ
त्यादावुपक्षीणस्य न ह्येचनस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः लुप्तयुक्तवद्व्यक्तिलिंगात्ति देशोप्यत्रप्रमाणं प्राकृतलिं
गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेष्वप्रवृत्तौ न ह्येव पर्यापत्तेः अतएव लवणः सूपः लवणा यवागूरित्यादौ न स्त्रीवत्वं
किंच द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना परवल्लिंगत्वे प्रतिषिद्धे न लुप्तवाहुस्यरात्राह्नेत्यस्याप्राप्तिरेवेति ध्येयं दूराद्धेयं ४४
विरोधनिवृत्तये वमन्तु नियतनपुंलिंगः एवं चात्र भवार्थक तद्धिते लुप्तेपियः शिष्टानेस लुप्यमानार्थाभिधायी
ति न्यायेन भवार्थे व [illegible] तन्निए स्त्रीत्वाभिधानमपि न्याय्यमेवेति दिक् रात्रिवृत्ति न चेह [illegible] नत्वान्ङीप्प्रा ६३
द्विति शंक्यं ङसोलुप्तत्वात् न तत्प्रत्ययलक्षणं वर्णाश्रयत्वात् ङसोपोकारस्तर्हि ताङ्नङी विधिति नन्वेकारव्यात
त्वात् अतएव वृत्तिकारा द्युकाले लुकपक्षेपि नङी वर्णोकार इति नत्र व्याख्यानत्वात् न चैवमपि टओंट

त्वान्ङीप्स्याद्देवेतिवाच्यम् टचः समासांतत्वमा नद्दंतस्य तद्धितार्थेप्रति उपसर्ज्जनत्वात् प्राप्त एव हि आपिशलिना

प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मण्यः आपिशलेस्तु दृष्टान्तं भाष्ये द्विगोरिति ङीप् न्तु नस्तं क्रममेव अपरिमाणेति निषेधात् अ

नद्याः वेव प्रयुक्तस्तैर्यवो दाहृत इति द्व्यह्नेति अहेर्द्दिरिति सूत्रे अह्ना देश प्रत्याख्यानाच्च प्रत्यन्त्रवेस्थतो वयमनुवर्त्ये

टजपवादो ऽजिति भाष्याच्चत्वान्नस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्द्विवादमेवात्र टाप् कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिका

यां द्व्यह्नीति प्रयोग इति चेद्द्वत्राहुः द्वेऽहनी यस्यां तिथाविति बहुव्रीहौ नांतलक्षणो ङीप् वोध्यः द्वयोरह्नो

र्भवा इति व्याख्यानं तु स्तु फलितार्थकथनपरतयाज्ञेय इति संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समासान्तरेव

त्वसंभवाद्दाहस्य त्वार्थमिति पुण्याहमिति पुण्यसुदिनाभ्यामिति क्लीवत्वं च वक्ष्यति उपांत्यस्यावीति प

यास्त्रयमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणं द्विवचननिर्द्देशात् न त्वत्र ह्नापि उत्तमग्रहणसामर्थ्यात् द्वंद्वापवादो यो

गेहृत्यं उत्तमो नैकश्चेति विग्रहः सोत्र द्विवचनं स्यादिति तेषामाशयः आख्यायोपं चमार्थे सप्तमी अग्रे प्रधानं अ
ग्राचीपउरः शब्दस्तदंतात्तत्पुरुषाद्वचनात् अनाख्यायांकिं देवदत्तसौदेवदत्तोरः ग्रामकोटा जातिसंज्ञयोरि
तिनानुवर्त्तते ग्रामेतिकिं राजतक्षा राजनक्षा अतिश्वइति श्वानमतिक्रांतोजवेनेत्यर्थः अतिश्वीति नीचे १२
६४ त्यर्थः आकर्षश्चेति उपमितेव्याघ्रादीति समासः आकृष्यते अनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठ ६५
विशेषः उपमानात्किं निष्क्रांतः शुनोनिःश्वा फलकसक्थमिति अत एव ज्ञापकाद्सामान्यवचनेना
पुप्रयुक्तस्य समासः इतिमाधवः द्विनावरूप्य[illegible] इति हेतुमनुष्येभ्यः इतिरूप्यः पंचनौरिति आहीयष्टक
अध्यर्द्धपूर्वेतिलुक् खार्य्याः द्विगोरितिखारीशब्दान्नद्विगोरित्यर्थः अर्द्धखारीति परवल्लिंगमिति स्त्रीत्वं अ
र्द्धखारमित्यति अर्द्धेनावेक्लीबत्वे लोकात् टच् वा स्याद्द्विगोः इति द्विगोः इति द्विगावितिकिं द्वयोरंजल्योः सं

ञ्जलिः द्व्यञ्जलमिति समाहारे द्विगुः अनद्धितलुकीत्येवेति एतच्च पूर्वसूत्रे विबोध्यं अंजलिभ्यां क्रीत इति या
द्व्यंजलिः पाणिद्वयं न संभूयस्यत्वासंभवात् किन्तु अंजलिपरिमितो व्रीह्यादिर्विवक्षितस्तत्परिमाणत्वात्
द्व्यंजलिरित्युदाहरन् तस्यत्वध्यधि इत्येवेति लुक् ब्रह्मणो जानपदे भवो जानपदः द्व्येकयोरिति वक्ष्यमाणप्रधानो द्वि
र्हिराः तस्यात्वयोर्वस्यासस्यासमासेनेत्तसलभ्यते तदाह समासेन जानपदत्वमिति कस्येत्याकांक्षायां
संनिहितस्य तस्यारण्यायां सन्निधानात् ब्रह्मण इति लभ्यते सुराष्ट्रे ब्रह्म इति सप्तमीति योगविभागा
त्समासः जानपदेति किं देवब्रह्मा नारदः कुब्रह्म इति ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः आन्महतः तकार
उच्चारणार्थो ननु सर्वादेशार्थं स्यात् आकारोन्त्यादेशः स्यादिति चेत् इहोत्तरपदाधिकारे इत्येव पदस्यान्तिमत्वेन त
स्य महतोऽविशेषितमिति चरन्तविधिर्लभ्यते ग्रहणवतेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्युक्तत्वात् तेन

महाबाहुरितिमहाबाहुरितिप्रयोगो भवति परममहत्परिमाणमित्यत्र तु परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति
षष्ठी तत्पुरुषोऽप्युपगम्यते इति न तत्रात्वप्रसक्तिरिति बहुः यत्तु वक्ष्यमाणेनोक्तं इष्टकेषीकामालानामित्यत्र त
दंतविध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदंतविधिर्नास्ति तेन परममहत आत्वं नेति तद्व्या[illegible]ख्यकैय
टविरुद्धम् तदन्ताद्धि यतद्विधिरिति सूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमिष्टिचितं पक्वेष्टकचितमिति भाष्ये उदाहृतं कै ४६ २
पदेन च पदशब्देन उत्तरपदं गृह्यत इति व्याख्याते एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं ननु इष्टकेषीकेत्य
त्र कात्यायनेनोक्तमुपसंख्यानमस्ति ननु प्रातिपदिकोक्तसमासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आत्वं स्यान्नान्यत्रे
ति किमनेन समानाधिकरणग्रहणेनेत्यत आह महाबाहुरिति बहुव्रीहिरयं स च सामान्यशास्त्रनिहितत्वा
त्स्वाङ्गसमीक इति भावः आ एतः कपाल इति कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये आ एत आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः

अष्टाकपाल इति संस्कृतं भक्षाः इत्यण् द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् अध्यर्द्धपूर्वेत्यस्य लोलुगिति केषांचिद्व्याख्यानं तु

आम्यादिकं संस्कृतमिति त्वेतोऽनार्हयित्वात् त्रैवयः संधिवेलादिषु त्रयोदशीति पाठात्सांतोयमादेश इति धनपत्या

न त्रयस्त्रयोदशीति संख्याया अवयवे तयप् इति तिशिखः एकादशीति अहूनीति छेदः पररूपं त्वकारोच्चारणसामर्थ्यात् लभव

ति धासुवेति संख्याया विधार्थे इत्यादिना विहितस्य धात्रत्ययस्यैवेह ग्रहणं ग्रस्य धात्रत्ययधो शितिपरिभाष

नृप १ या तेनेह न भवद्वैधानीति षट्धा आतोऽसर्गकः तृप धोडन इति बहुहेता अस्य धोडन वयसि हेतसेतिह

त्राहृणः पारंविलिंगं इत्तरेतरयोगे द्वंद्वोत्र गृह्यते न समाहारे द्वंद्वः सनपुंसकमित्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वा

न्नरे त्वैतस्मुरूषयोरिति नस पुमीद्विवचनं नपालेहंद्वे तत्पुरुषे च यत्परपदं तद्वल्लिंगं पूर्वपदस्यापि तिदि एप

न परपदस्य संबंधि शब्दत्वेन पूर्वपदहानेपकर्षितं तत्ते मयूरी कुक्कुटाविति अत्र पूर्वपदे ईकारनिवृत्तिप्रसंगः

क्षा १

ई ६२

१२१

कुक्कुटमयूर्यौ अर्द्धपिप्पलीत्यादौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्यय उत्पद्येत किं तु बहीर्द्विवचनमित्याशयेनाह एतयोरिति हे
हुतत्पुरुषावपि योगिस्याद्यः एवं च अनुप्रयोगेपि न देवलिंगं सिद्धं उपमेयबहुत्वा अपुगमनादृतिरपि बहुं नाहेवेत्याशये
नाह परवदिसेवेतिभाष्ये तु लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति प्रत्याख्यातमिदं सूत्रं अशिष्यं प्रत्याख्या २
ने तु स्वन्यायत्वाल्लिंगानुशासने सर्वमेव प्रत्याख्यातं न चायितत्स्यौदि वाहमात्रे अयथा व्याकरणस्येव ४१
वैयर्थ्यप्रसंगात् गतिसमासेष्विति गतिग्रहणं प्राद्दीनामुपलक्षणं प्रत्यास्यगतत्वसंभवादित्याशयेनोदाह
रति निष्कोशांबिरिति अतंत्रमिति अत्र च लिंगस्यैव ग्रहणं अर्थनिपातनादेवासिद्धं किंतेनेतिभावः २ हसमासा
वार चिस्य पूर्वेव लिंगमाति हृटः उत्तरपदार्थस्य वैउभय याप्य त्वबहु वोरोभयत्राविरत्वानुप्रयोगेपि पुंस्त्वं सिध्यति ननुस
मासार्थस्य पुंस्त्वेपि स्त्रीत्वाश्रयस्त्रीत्वस्यानिवर्त्तनादाहापःस्वरूपप्रसंगः न चात्र रस्यैव पर्यायस्वन्त्तवयस्त्या अनु

प्रयोगे पुंल्लिंगत्वस्याभावान्न तत्साधकत्वादिति चेदत्राहुः रत्नैव निपातनाद्ध्रस्वत्वमुक्त्वसूत्रे परावरोत्तराणामित्यत्र
निपातनाद्वा लघुकेपि इति हि इति अहोरात्र इति प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृतं तन्नेति प्रागेवोक्तं अत्र वदन्ति रात्रा
ह्नाहाः पुंस्येनेन रात्राह्नाहानामेव पुंस्त्वं विधीयते न तु तदन्तस्य तु परवल्लिंगमित्येव सिद्ध्यतीति अत एवाभिन्नविषयत्वाद्विप्र
तिषेधे परं कार्यमिति न प्रवर्तते एवं च रात्राह्नेति पुंस्त्वापवादत्वात् समाहारे नपुंसकमित्येव भवति परवल्लिंगताप
वाप्तत्वादिति तन्न उकारीत्या द्व्यह त्र्यह आह्नाहावपि नपुंसकत्वाप्रसंगात् न चेष्टापत्तिः द्व्यहः त्र्यहः इति प्राचामुदाहृतत्वे पं ४
न स्वमूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः तेन त्रिरात्र अहोरात्र रत्नादिकोशविरोधाच्च तस्माद्रात्र्यन्तस्यैवायं पुंस्त्ववि
धिः द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति प्रक्रमणात् तयोश्चाभिन्नविषयत्वाभावाद्रात्राह्नेति पुंस्त्वं समाहारे नपुंसकत्वं समाहार
नपुंसकतां परत्वेन बाधत एव संख्यापूर्वं रात्रमिति अत्र चापवादत्वात् पुण्याह्नो नपुंसको संख्यापूर्वो रात्रिरिति लिंगा
त

नुत्पन्नमिति सूत्रेण दत्ते संख्याग्रहणे चुकत्रिमाक्त त्रिमस्याणोनप्रवर्त्तते द्व्येकनः संख्यायामिति सूत्रेणाशीतिपर्युदा
साद्वि त्यारायनोद्राहरति द्विरात्रं गणात्रमिति गणानां बहूनां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः अपयं नपुं
सके नमुरूबद्द्वत्तेवत्ति द्वंद्वग्रहणं तु नानुवर्त्तते अयोग्यत्वादिति भावः अपंथ्याद्दति पर्याविभावेतिसमा
सांतविकल्पः इदं सूत्रं राज्यमव्ययं पथः संख्याव्ययादेरिति वस्यमाणत्वानिकेन गतार्थत्वान्न प्रसंगाद्दाह अ ४८
द्वे चोरिति इहके चोविरूपमेदनव्ययव्ययाने साव्ययव्ययाम द्रामकंरद्द माद्दिकारिवाचीमधुराद्वे द्विलि
गः चैत्रादिवाचीनपुंलिंगः भूतः विसाचेति द्विलिंगः क्रियावचनस्तु विरोध्यलिंगः इत्येवं पयापयं शेषं
४२ अकृद्वेचोः पुंस्त्रैवं नपुंसकमित्यनवामेध्ये जात्याख्यायामिति वनुः सूत्रात्संगत्तिरिह चिन्त्या बहूनां वचनेप्रति
पादनमिति व्याख्यानात्क स्लितोऽत्रानि द्वेरा इत्यारायेनाह एकोऽप्ययं वा बहुवद्भवतीति एवं च विरोधगणाद्दति

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च चकारेण द्वयोरनुकर्षणाद्द्वित्वे इति फल्गुन्यौ
माणविके इति २

सिद्धमिति प्रत्युदाहरति ब्राह्मणाः पृच्छ्याः इति जात्याख्यायां किं देवदत्तो यज्ञदत्तः एकस्मिन्निति किं व्रीहियवौ स्म
स्मृतौ द्वयोः वा ह्येकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति वर्त्तते न बहुत्वे हात् एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते न स्यादिति फल्गु
नीशब्दान्नक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य लुबविशेषे इति लुप् ततो जातार्थे फल्गुन्यषाढाभ्यां टानाविति टः टि
त्त्वान् ङीप् नक्षत्रयोगेणः वोत्तिकत्वात् तस्या च गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्रग्रहणं मावश्यकमिति भावः ति
ष्यपुनर्वस्वोः विशाखानुराधाः इति विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहः तिष्यपुनर्वसवः इति तिष्यपुनर्वसू राधाभ्यां
२ बैब नक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् लुबविशेषे इति च लुप् ततो जातार्थे संधिवेलादि सूत्रेण अण् तस्य तु
श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातिमालुक् नबहुवचनस्य वर्त्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्ये
तद्दृष्टमित्याकारः एवं चासिध्यपुनर्वसू इत्यपि सिध्यतीति द्विक बहुवचनस्य किं इति तिष्यपुनर्वसू चात्र ८८

इति समाहारद्वंद्वोयं नपुंसकं अवंतरसेति स्यायेवनास्त्रीयते तथात्वे द्विगुसंग्रहेण स्यादित्याशयेनाह द्विगुर्द्वंद्वश्चेति अत्रव्या
ख्यायते प्रकरणाद् द्वीनु बाधुल्यामेसम्प्रहणमेतत् प्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वंद्वस्य संग्रहार्थं तेन संज्ञापरिभाषमिति सिध्य
ति पंचगवमिति तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः दंतोष्ठमिति द्वंद्वश्चप्राणित्यादि समाहारद्वंद्वः पंचखट्वमिति नपुंसकह्र ना॰र
स्वः पंचखट्वीति उपसर्जनह्रस्वत्वे सत्यदंतत्वाद् द्विगोरिति स्त्रीत्वपक्षे ङीप् अनो न लोपश्चेति उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ ४६
विति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् प्राप्तो न लोप इति भावः इह वाराहं द्वित्रियामित्यनेन संबध्यते न तु पूर्वेणानेन नित्यो न लो
पः स्यात् पंचतक्षमित्यादि पात्राद्यंतस्येति स्त्रीत्वमितिशेषः आकृतिगणोयम् सुदिनाहमिति प्रशस्तपर्यायः सुदिन
शब्दः सुदिनासु समासु कार्य्यमेतत् स्वविचिन्वीत विरोधतः स्वयं चेत्यादिप्रयोगात् पथः संख्याव्ययादेरिति संख्याव्ययादेः परो यः
पथिन्शब्दः तस्मादित्यर्थः त्रिपथं विपथमिति अकृपूरब्धूरित्यत्र न यः सुपंथा अतिपंथा इति न पूजनादिति समासांतनिषेधः

कथं तर्हि व्याख्योद्दृश्वाख्योर्द्विपर्ययः कद्वृश्वा कापर्ययः समाहृत्य मरश्चैतत्समाद् एवायमिति बहवः महोरगमायांतनुपर्ययेगताविस्मस्मात्स्वचा
घ्रविपर्यतिव्याप्नोतीति युत्स्यादिति तः पर्ययशब्दोहृत्तिः तथाच त्रिकाण्डशेषः वाहः पर्ययममर्गः स्यादिति तेन पर्यय राहेन समासे पुंस्त्व प्र
पपन्नं नैवं विपर्ययस्तिद्वावपि कापर्ययान सात्कादेरास्य हृल्लेमत्यादिति वाच्यं ईश्वरं दृश्ये चेति तत्संभवात्कुत्सायामर्थतः पर्यव
सानादिति स्थिते केचित्तु पर्ययः संख्येति गतिके कृत समासांत स्येव ग्रहणं नतु पचाद्यजंतस्य त्वत्र बीजाभावाद्विपर्यय कापर्ययइति
प्रयोगो दृश्यपचादृ एवेत्याहुः अत्र माधवः परवल्लिंगमपवादत्वात् नपुंसक एवेदं प्रवर्तते नास्यत्र विपर्ययानमरी बहुव्रीहिरयं पर्यायान
पति क्रोना अति पर्ययशब्दापि न द्विगुप्राप्ते त्यादिना परवल्लिंगतायाः प्रतिषेधादिति सामासे नपुंसकमिति अनियतलिंग विग्र
यकमिदं तेनादि पचतिशानरादिरिति पुंस्त्वमेव मन्दुप चतीति क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयांतं धानूपात भावनाप्रति हि फलां
शंकर्मीभूतः तथाच फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया अत एव सकलन्नापि ताश्रे कारकपूर्वकत्वाद्ग्रहणं पत्रभावनाप्रतिकरणात

गम्यते तच्छायावरकं पूर्वपदार्थस्तमेव त्यापयन्नाह पूर्वपदार्थबाहुल्य इति बाहुल्ये किं कुड्यस्य
छाया कुड्यच्छाया ॥ प्रश्लेषो वो ध्य इति ८

या धात्वर्थविशेषो न्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्तैव स्यादिति छायेन यजेतेति यथा एतच्चकारेण व्यक्तम् इति सूत्रे वृत्ति पदमेजर्थैस्यहं
तत्पुरुषो नपुंसकमेधारयभिन्नतत्पुरुषैव व्यवमाणकार्यभाग्भवतीति सूत्रार्थः उपज्ञो उपज्ञायत इत्युपज्ञा ज्ञातस्योपसर्गोऽ
निकर्मण्युपद्दे उपक्रम्यत इत्युपक्रमः कर्मणि घञ् नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः उपज्ञा च उपक्रमश्चेति समाहारद्वन्द्वः
सच्चानुवर्त्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणे तच्छब्देन उपज्ञोपक्रमौ परामृश्येते तत्सकलमभिप्रेत्याह उपज्ञा तदित्यादि श्री ५०
रव्या तु मिश्रा श्राविरव्या देवतीछामसमाहृत विवक्षैवराह प्रवृत्तेः नियामिका न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते तेन त्वादुपक्र
मसौ जन्मनि न्यायादिपि सिध्यति पाणिनेरिति कर्त्तरि षष्ठी नंदोपक्रमक्षिति नंदस्योपक्रम मणिमिति विग्रहः छायाबाहुल्ये
बाहुल्येऽसति या छाया तत्तृतीयच्छायान्तं सुत्रत्रयः इत्यर्थः इक्षुच्छायेत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वात् छायाया
स्तद्बाहुल्यस्य इति के चिन्तु इक्षुच्छायनिषादिन्य इत्येव पठन्ति सभा राजामनुष्यपूर्वेत्यादि इनसभे राजपर्यायः ईश्वरश
ना २

इष्टं नपुंसकत्वमिति वचनाद्राजशब्दस्यैवग्रहणं पुंस्त्वं तत्पर्यायस्येत्यतस्त्वाह पर्यायस्यैवेष्यत इति एवकारेणास्य
न्नार तत्पर्यायविशेषाणां च निरासः कथं तर्हि नृपतिसभामगमं वेपमान इति कीचकवधे अत्र केचित् नृपतिर्यस्यां सभायामिति बहुव्री
हौ कृते पश्चात्कर्मधारयः अनन्तकर्मधारयस्तु केन क्लीबत्वमित्याहुः रक्षितस्त्वाह गजपतिवन्नृपतिरपि राजविशेषः
सभा ४ स तेनात्र नानुपपत्तिरिति अशाला च शालावाची संघातवाची चेत्याह सा अराजामनुष्य इत्येते शालावाचिनः क्लीब
६४ त्वमुक्तमनेन तु संघातवाचिनो विधीयते त्याह संघातार्थ इति विभाषासेना प्रथमार्थे षष्ठीति सेनादिभिस्तत्पुरुषो विशे
ष्यते विशेषणेन तदंतविधिस्तदाह एकांत इति पतिनिषण्णामिति कृष्णचन्द्रेणैतस्यां किल केचिद्व्याख्याने उपवसन्ति एतत्
चरणावरभाव्ये त्ति येगाधिकरणे ष्वहेम तत्पुरुष इत्यधिकारसूत्रस्यात्रैव प्रयोजनं नपुंसकत्वायां कंथोशीनरेष्वित्यादि
पंचसूत्र्यां तत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य च तत्रासंभवादित्याकारेपि ष्टितम् तथैव अप्रत्युदाहरणमिति दृष्टसेन

इत्यादिः ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिवृत्ता स्यादेवेति किमनेन तत्पुरुषग्रहणेन नैवम् स्यादयेत्यावचनस्य क्लीब

त्वात् किं वा स्यादिति तत्पुरुषग्रहणे द्वंद्वे नपुंसकत्वापरवल्लिंगापवादत्वात् तस्य प्रकरणस्येति दिक् इति तत्पुरुषः शेषाद्

०प्र बहुव्रीहिः शेषे सर्वोपयोगे कर्मणीत्यत्र अत्र [illegible] तत्कृते यत्रान्यस्य समासो नोक्तः स शेषः स्यात् उ[illegible] पदार्थो यस्मि

न्नर्थे अव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो [illegible] विहितः स शेषस्तस्मिन् इति हरदत्तो व्याख्यत् एतच्च प्राक्कडारात्समासे कार्य्यमि भ

ति वा नाभिप्रायेण बोध्यं अस्मिंस्तु पक्षे शेषग्रहणाभावे ३ मत्तगंगमित्यत्र परत्वाद्बहुव्रीहिः स्यान्निरवकाशत्वा

[illegible] द्व्यव्ययीभाव इत्युन्मत्तगंग इत्यादावप्यव्ययीभावनिरूपपक्षे प्रसज्येत आकडारादेकेति पाठाभ्युपगमपक्षे त्वेकसंज्ञाधिकारे ऐ

वोन्मत्तगंगमित्यादिसिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थं निरवकाशया अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञया बाधादत्र तत्रापि प्र

योजनमाह द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति शेषाधिकारस्य बहुव्रीहेरवशेषाद्विभाषेति कप्प्रत्ययो नास्मात् बहुव्रीहेरि

र्थेन त्वाभावे मविशेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यं यस्य त्रिकस्येति यद्यपि भावद्योगतात्पर्ये प्रथमये स्तुकेतं तथापि द्वितीयाभिन्नाद्वित्रि
रिति च प्रथमाके न चित्स्य सहसमस्यत इति तेन क्तमित्यर्थः वार्तिककृता त्रयमें तु क्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा प्रथमान्तमिति के
वेकाल इत्यादि बहुव्रीहिस्तु ज्ञापक साध्य इति भावः अन्यस्य पदस्यार्थे इति समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थे इत्यर्थः पदेन
दिप्रकृत्यर्थोपपदेनेकः प्रत्ययार्थः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रं यद्यपि त्रिकपदेन संख्या प्रत्ययार्थे
तथापि तस्याः प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वात्तत्र प्रकृत्यर्थोपसर्जनेकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्ति एवं च द्वितीयान्ताद्यर्थ इति फलि
तेनेदं अन्यपदार्थविभक्त्यर्थे इति समानेति एतच्च शेषग्रहणाल्लब्धं अनेकं किं बहूनामपि यथा स्यादेतच्च मूलएवस्फुटीभ
विष्यति अनुज्जियोकेवल्यग्रहणं ज्ञापकीकृत्यानेकग्रहणमिह सत्यजमित्याहुः अन्यग्रहणं किं बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषय
विभागो यथा विज्ञायेत स्वपदार्थेपि हि सावकाशं बहुव्रीहिस्तु तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते अस्तीति त्वव्य

ग्रहणे कृते कालः स्यादौ अधिकरणपदे बहूनां समुदायेच सावकाशो बहुव्रीहिः स्वपदार्थे इवान्यपदार्थेपि मोहोत्पलं सर इ
त्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत पदग्रहणं किं वाक्यार्थे माभूत् ग्रामवती नदी इह मा स्यात्सीरीति वाक्यार्थो गम्यते
अर्थग्रहणं किं यावन्तो पदे पदान्तरस्य वृत्तसंभवादेव पदार्थमविष्यति अत्राहुः प्रकृतस्य चेविशिष्टस्य पार्थ्याभिधानं यथा
स्यात् स्वपदार्थाधान्यस्य तत्त्वथापि माभूद् गृहीतान्तरप्राप्ततो नु चित्रगुरित्यत्र तत् वसुमधे संबंधमात्रपरं स्यात् तथा च देवदत्तादिभि ५५
स्सामानाधिकरण्यं न स्यादिति अत्रेदमवधेयं सुपन्तेन त्वानुवर्त्तते तेनात्रानेकं प्रथमान्तं मिथः समस्यत इति प
र्यवसन्नोर्थः एवं च द्विपद बहुव्रीहिरबाध एवयेन सुपसुपेत्यनुवर्त्त्य अनेकं सुबन्तं सुपा सहेति व्याचक्षते तेषां तु
द्विपदबहुव्रीहौ हृल्लभ एवेति द्वितीयादिविभक्त्यर्थे क्रमेणोदाहरति प्राप्तमित्यादि ग्राममकर्मकं प्राप्तिकर्तृ उदकं वि
गतार्थः उदकमकर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः विग्रहवाक्ये स इति प्रयोगे तु न स्यादपमेवार्थः अनु उक्तं कर्तृकोह

त्सकर्मीभूतेनैकः रथकर्मको वहनकर्त्रा न समस्यार्थः रुद्रसेष्वहानकोपहरणकमेव यमः पशुकर्मकोपहरणे संप्र
यैः दानं तु समासो अस्यास्त्ववधिकोद्धरणकर्म श्वादनः श्वादनकर्मकोद्धरणावधिः स्याली समासार्थः स्यादि रक्तकर्मोद्गीनां स
मासे नाभिद्रक्तत्वात्स्वयमा ननु वाक्ये धात्वर्थप्रतीतिः प्रत्ययार्थे स्वकर्तृः कर्मणो वा विरोधत्वात् द्वन्दा वापि तथैवाभिने
ति प्राशीरकोदरस्याद्रौ उदककर्तेक प्राशीस्यादि वर्णनं तु युज्यते इति चेद्वृत्यते एकार्थीभावादिभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थे विशेष
यकरात्यन्तामेव स्वीक्रियते न तत्र व्यवस्थाक्तिः इति नानुपपत्तिः अयं त्वावादिभिस्त्वगस्याभिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या किं
व वकर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्य नामार्थत्वाद्रुदकस्य तद्भेदो वाच्यस्तच्च वाधितः न ह्युदकर्तृविशिष्टप्राप्तिरुदक
मिति संभवति अत एव बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने सामर्थ्ये होरवग्नि स्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थीभावप
क्ष एव प्रबलः इत्यवोचाम अस्य मार्थेनु नेति शेषपदेन वा अस्यपदार्थे इत्यनेन वा अतिप्रसंगवारणाद् प्रथमा विभ

न्यर्थे इति बहव नं लकंतेऽस्मामिति भावः पत्राऽस्यसमासोनोक्तः सशेष इति वृत्तिकारादीनां मते तु प्रथमान्तानामेव बहु

व्रीहिरित्यलाभात्तत्तेस्य मेवेदं वचनमिति बोध्यं प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तद्‌न्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहि

र्वाख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः वाचेति इदं नवा चम्निके पूर्वपदान्तगो तस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य

इत्यर्थः एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थे वृत्तितामाविस्त्रस्य सत्त्वजे नञोऽस्त्यर्थानामिति नञः परो यास्त्यर्थेवा ५३

चिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाख्येयः अस्त्यर्थवाचिनां तु वा लोप इत्यर्थः अस्त्यर्थानां किं अनुपनीतपुत्रकः

नञः किं त्रिविद्यमानपुत्रः नञ्निर्दिष्टमपेक्ष्य न तु वृत्तावपि सविस्ते तद्‌नुवर्त्तते तथा चास्तिक्षीरेति प्रयोगो दुर्लभ

इत्याशंक्य तं साधयति विभक्तिप्रतिरूपकं इति स्त्रियाः पुंवत् निपातनादिति एतच्च पूर्वत्रापि योज्यं समस्यया व्यधि

करणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो नास्तिध्येत् लुगिति अनूदिति प्रथमान्तव्यस्यैव प्रथमेति तु स्पष्टं एवं च सूत्रे केषां

त

चित्वतङ्ः समानाधिकरण इति वक्तव्यं न पाठोऽसांप्रदायिक इति भावः तृत्येरित्यादि भाषितः पुमानन्यस्मिन्नित्यादि व्याख्यानादयमर्थो ल
भ्यत इति तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यत्रोपपादितं यत्र भाषितः पुमान्येन न दृष्टाषितपुंस्कमिस्तुन्नेत तर्हि कुटी भार्य्यः द्रोणीभा
र्य्य इत्यादावतिप्रसंगः स्यादुक्तं हि कुटशब्दो घटे पुंल्लिंगो गेहे तु स्त्रीलिंगः द्रोणशब्दस्तु परिमाणविशेषे पुंल्लिंगो गवा
दन्यां तु स्त्रीलिंग इति ऊङुतः आतोप[illegible]त्रेति यदि तु ऊङोऽस्मात्तु ङीति पर्य्युदासः स्यात्तर्हि टावाद्यंतमेव गृह्येत न तु किमिति
ति ५ चेत् हरहोपसंहारदृः द्यावन्नस्य गविलम् तथा त्रिपामतत्वे तूकहरहृ संज्ञासो हं हारिका च हारहृतं हारिकेत्यादि न
सिध्येत् न चात्र दृषीतीया भार्य्या यस्य [illegible] स दृषीतीयभार्य्य इत्यादाविव स्त्रीप्रत्ययः कश्चिद्दृष्टो इति भावः न
नु नकोपधाया ऊङ्ङ्मे स्यैव स्तूयतामिति चेन्न बाधकबाधनार्थेन पुंवत्कर्मधारय इत्यनेन नवामोन्न भार्य्येति कर्मधा
रये पुंवद्भावापत्तेः दृष्य [illegible] त्युतिवधसामर्थ्यात्सिद्धांते तु न दोषः स्त्रियां इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययपरत्वं वारयति स्त्रीवाचकस्य

ति स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः स्यादुक्ते न तु स्त्रीप्रत्ययस्य लोपः इत्येवार्थः यद्येवं स्यात्तर्हि दारदत्ते दारिकेति न सिध्येत् किंच यदुभाष्ये
इत्यत्र उत्तरपदनिमित्ताया ङीपो निवृत्तेरेवः परस्मिन्निति स्यान्निवृत्ताया ग्रहणं स्यात् अपि च वर्तते इत्यापरे स्त्री वर्तते ङी
वर्तते ङ्याश्चेति यंजलकस्त्रियामिति तस्य लुक् शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् वर्तते ङी चासौ वेदारिका च वर्तते ङ्यावेदारिका अत्र वृ
वृद्धौ न ङी नो निवृत्तावपि अयेगतस्य स्त्रीत्वस्य निवृत्त्या लुक् स्त्रियामिति यञ्ञो लुक्युसज्ज्येतेति भावः हृ ५४
नि४ स्वइति अनेकमिति प्रथमार्थेति द्वित्वात्प्रथमा निर्दिष्टमिति समेकविभक्ति चेति वा गोणत्वस्यापसर्जनत्वादिति भावः
अचित्रा अस्तीति अंतरंगानपीति न्यायादित्यर्थः सर्वैर्ङीपो न प्रवर्तते अस्यापाणकादेशस्य परादित्वेन सुपोलुक्कि
चित्रगुरित्यत्र अकारेण लब्धेतेति भावः वेदेति अत्रैव सूत्रे यदुक्तं महाभाष्ये अस्येति दृढगर्भवक्रष्णाहो यद्दृष्टमहाभा
ष्ये इति भाष्यादाहरणादिति भावः आनङिति तथा च समर्थसूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र वर्तुर्ण्णा दंद्वेन

णी

तीयस्यानुङ् उदाहृतः पूर्वपदार्थेपि तु सन्निधिर्घोतते नह्यत्र निष्ठा पूर्वपदं द्वंद्वोत्तरे वा पूर्वपदत्वादिति भावः अन्तरावेति पूर्वपदा
न्तरेणार्थे वेत्यर्थः चित्राजरत्यौ इति द्वंद्वांतर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेप्यसामानाधिकरण्यान्न टापो निवृत्तिः नचैवमपि
द्वंद्वात्मकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणोत्तरपदत्वात्पुंवद्भावो स्यान्निवर्तितु द्वैरतियात्वं द्वंद्वांतर्गतचित्राजरच्छब्दयोः स्त्री
प्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेपि द्वंद्वात्मकस्य पूर्वपदस्यातथात्वात् द्व्याढकीति पूर्वपदांतर्गतमुत्तरपदमादिस्त्र
स्त्रप्रत्ययमस्त्यापि पुंवद्भाव इति भावः जरच्चित्रेति पूर्वकालैकेति समासः लिंगविशिष्टपरिभाषया जरच्छब्देन जरती
शब्दस्यापि ग्रहणात् चित्रजरद्गवीक इति जरती चासौ गौश्च जरद्गवी गोरतद्धितेति टच् टित्वान् ङीप् चित्रा जरद्ग
वी यस्येति बहुव्रीहौ नद्युतश्चेति वक्ष्यमाणः कप् वामोरूभार्य इति संहितशफलक्ष्णवामादेश्चेत्यूङ् प्रमाणामि
ति भावे ल्युडंतं नित्यनपुंसकं पंचमीति तस्य पूरणी इति डट् नांतादसंख्यादेरिति डटो मडागमः टिड्ढेति ङीप्

ग २

प्रमाणमिति करणे ल्युट् नदं तस्य विशेष्यत्वनिवृत्त्वात् स्त्रियां ङीप् कथं तर्हि प्रमाणान्यामस्य सत्ताविति शाबरभाष्यमिति
वेत्त अत्र भट्टाः प्रमाणमपते यातिमूलमप्रमाणं प्रवृत्तिमतः क्विंवेत्तादृयते तस्मात्प्रमाणस्य त्तिह च्यत इत्याहुः तत्रापि
तेः क्विपि हृत्वस्य वित्ति कृतीति न किं त्वप् दूर्लभः तथाप्यागमस्य शास्त्र प्रामाणिस्य त्वात् इति बोध्यं क्विविवाचरति ५४
क्विप् विजित्स्यपि इति वा व्याख्येयं अस्मिन्नु प्रमाणं वेदस्तद् दृष्टा चरतीत्याचार क्विंवंता प्रमाणशब्दस्य चाप्यचित्वा वि॥
स्माहुः प्रधानपूरणपामेवेत्ति प्रधानेकार्थे संप्रत्ययान्नापवसिद्धमिदं न ब्रूतः तपरत्वे स्पष्टार्थं न युत एव स्यादिति
न घं ताद्दित्ति नु नोक्तं कप्रत्ययेन सह समासे कृते बहुव्रीहेर नघं तत्वात् उत्तरपदं तु न घं तत्ते भवत्येव समासेऽस्त्रीं
तस्य मासां तदिति व द्यान्यस्त्रयत्वादिति वोध्यं द्वदमिति अत्रार्थे निवृत्तिमात्र परत्वेनाहृद्वशब्द प्रयोगान्न लिंग
विशेषविवक्षेति भावः लिंगविशेषविवक्षायां न द्वद भक्ति रित्यादि सिद्धये पि याद्दिभुभक्ति सारशब्द पाठः नति

त्वादिषु प्रकृत्यस्य संज्ञेनेष्विति पंचम्यास्तासिलित्यार भ्यसंख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजंस्यैतत् पर्यंते
ष्विति पदे: श्रव्याप्तिब्याप्तिवारणायेति एकतिरजन्या बहुशः इत्यत्राब्याप्तिः तासिलादिकृत्वसुपर्यन्तेषु इति
त्वपथ नरा सांकाठाभवात् पट्ठीदेश्याप्रभृत्यारभ्यः इत्यत्रातिब्याप्तिः इदं बहुसमासापि विति देश्यस्य बसारूप्यस्य
चेति रूप्यस्य चपाठादनत्तन्निवारणाय पतिगणनामित्यर्थः परिगणितानात्र तत्सादीन् क्रमेणोदाहरति ब
हुलीति पद्यपि बहुलादिषु दृढीको नैकस्मिक त्वात तद्भावे बहुत्रेत्यादि सिध्यति तथापि बहुत्रेत्र बहुलीत्रेत्यादिषु नि
८३ ष्वारणाय बहः ततः तत्रेति प्राचोक्तमुदाहरणं मात्रोपलक्षितं सर्वेनाम्नो वृत्तिमात्रे इत्यनेन गताथ्यत्वादिति मन्तोर मायां
स्थितं पट्टितरेति प्रागात्तु पदुत्तरेत्युदाहृते तन्मात्रमादिकमितिभावः बहुत्रवीति भूतपूर्वे चरट् पटुजातीय इति
प्रकारवचने जातीयर् दृशनीयरूपे स्यादि प्रशंसायां रूपप् पाच्यपाशप् बहुध्येति प्रकारवचने थाल् तत्रादिकं

स्वेत्रामवहूण्यः स्पर्धितं हकतिरिति हकज्येष्ठा प्रांतिलता ति सेोचं वधं दृसिद्धति तिल अजाप्येति अजावि
प्राप्यत्र राजेति वहूत्स्याप्येदिति यस्सात्स्वप्रत्ययः तसिलादिषु जातव्यः इत्यर्थः अतसादिषु परिगणनं कते
र्प्येमिति यावत् न्वतलोर्गुणवचनस्य गुणस्येति वक्तव्ये वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थं अतस्तथैवो
दाहरति शुक्लत्वं शुक्लतेति नचित्वजातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुणः इति यस्याबीनेदृतं न स्वीक
तेव्ययमनया निरीक्ष्यमेनेरारदृः कृतार्थेनासामर्थ्यमोच्चरति दृश्वरशीलता मित्यादिषु पुंवद्भावाय व्यस्मादी द्वेष्य
वणं स्यादित्यत आह सामान्येनपुंसकमिति एवंच नेहं पुरीद्वारवतीत्त्वमी सीदित्यादिष्वप्योगो निवोधः इ
ति भावः आह्लादिकमिति अवचित हातिधेनोष्टक न चात्र यस्येति लोपेन निवीहस्तस्मात्सिद्धवदत्रेत्या
सिद्धत्वादच्चः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्च नलद्धितइति लोपानापत्तेः न च वकछ सोक्ष्येत्स्य नैमेवा

त्वे पुंवद्भावसिद्धिः शंकायां ष्ठसामान्ये चप्प्रत्ययाद्भवनत एक ष्ठसावित्स्य स्यैव ठक स्त्रीग्रहणात् नापि जातेश्चेति पुंवद्भा
वनिषेधः शंकाः अस्मादेव भाष्योदाहरणात्सौत्रस्यैव निषेधो न त्वौपसंख्यानिकस्येति सापन्नात् रोहिण्या य
इति रोहितशब्दात् वर्णादनुदात्तादिति ङीब्नकारौ सति पुंवद्भावेन तयोर्निवृत्तौ रोहितेय इति स्यादिति भावः गृह्यत इति व्याख्या
नादिति शेषः अग्नायीति अग्निशब्दात् वृषाकप्यग्नीति स्त्रियां ङीबैकारादेशौ आग्नेय इति पुंवद्भावाभावे तु आ
ग्नेयेय इति स्यादिति भावः शत्रुपत्नी स्यादिति अत्र व्याख्यानस्य पत्न्य इति निर्देशो लिंगरिपौ वैरिसपत्न्यादिष्विष्टे
व णत्वादेः सपत्नपरः विवाहनिबंधनमिति न तु समसंस्कारविशेषविशिष्टे रूढ इत्य[illegible]र्थः सापत्न्य इति
अभाषितपुंस्कत्वात् द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावात् सापत्न्य इति स्याद्दा
घसेत्तु पुंवद्भावेपि सापत्न्य इत्येव भवतीति भावः रूढवाचेवेति आघशब्दो रूढः द्वितीयस्तु योगरूढले

नसमानः प्रतिर्देस्याद् इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् ॥ ४ ॥ सोऽस्य प्रमत्वार्थे प्रारंभः भावत्का इति भवतष्ठक् ॥ सैां गावक्षा
पावेवपुंवद्भावे कृते उस्य कः इति इकादेशी वा ष्वितात्वातोन लत्वणः काद्देशः नन्वि काद्देश भत्वाद्रुस्याद् इति पुंवद्भाव स इति
काद्देशोऽप्रवृत्त्यात्तपसि द्वौ किमत्र टग्रहणेन मेवं मप्यितं पदण्भस्य मात्यितिक इत्यत्रे वाल्लिव ष्वित्वेन स्यान्निवद्भावायोगा
त्स्त्रि प्रातपरिभाषया वा काद्देशाप्रवृत्ते दुर्लभत्वाद् इन ष्ठक् ॥ ५ ॥ सोऽरिति उग्रहणं कतेभ्यमेव भवद्वीयाद् इति ॥ ६ ॥ सः सित्कारणा ५१
पट न सितिवेतिं सिद्धा तेनात्र जस्त्वं भवति एवं च पदसंज्ञा(णा) भसंज्ञा याबाधाद्रुस्याद् इत्यस्याप्रवृत्त्या वात्ति के ॥ ७ ॥ स ग्रहणं कृ
तं भाष्यकारेण सिति अनेन सत्ववार्त्तिकयोर् इति संभावोऽध्वमितः उतरं दृष्टा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् निष्कर्षेणेत्यर्थे चेवस्या
दनतार्थत्वोत्ति इत्येतदुदाहरणमाह सर्वभय इत्यादिना तत्रागत इत्यर्थे मयड् इति मयट्तसिलादिषु मयडादेर परिग
णितत्वात्तेनेदं सिध्यतीति भावः सर्वेकमाप्ये इति नचास्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेणागतार्थेनामकोपधायाः इति निषेधात्

दि २

न्तात्स्यापि तेन निषेधः शोभनः स्त्रियाः पुंवदित्यादि प्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात् अस्यास्तु हेतुतोऽस्मिन्प्रकरणे असमाविष्टत्वा

त् एवं च सर्वनामगतस्य सर्वनामत्वात्पुंवद्भावोऽस्य भवतीति भावः वक्ष्यमाणं समासमध्यात्त मात्रग्रहणाद्वा कश्चित्सर्वनामत्वेन दृष्टा

नां संप्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावाभ्युपगमात् अत एवोत्तरपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः सर्वनाम्नः काश्चित्स्याः पुत्रः

सर्वापुत्र इत्यत्र तु नाति प्रसंगः संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणावहिर्भूतत्वेन तत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वात् सर्वस्त्रियः इति स्त्रियाः

लो पुंवदित्यत्र स्त्रिया इति पञ्चमी स्त्रीरूपवती स्त्रियः स्याहावुपजायत इति भावः नदि नरा नहम्स्येत्त्वी हा उत्तरपदेऽहेति प्रसंगमशोक्याह पूर्वस्ये

वेति नतिव्रतमेक भागमध्ये किंचिद्रूपे ज्ञयापूर्वस्य तस्मै इति गतार्थे इति अस्मिन् याएका हा एतयोः कारकवृत्तस्य आपिविधी

पमानमित्वे निर्दिश्यस्मादितिभावः हृति एत पूर्वादिगितिमाबोहाहारणमपीह लिंगमिति बोध्यं यत्तु प्राचा सर्वनाम्नः

समासे पूर्वे पुंवदिति सूक्तं पञ्चम्या व्याख्युः तानि कार्यमनुवर्तते सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्चेति तत्र समासादिकं तत्तिमात्रे इति पाठ

स्यैव भाष्यात् कृत्वा स्तर्वमयः सर्वकाम्यतीत्युक्तोदाहरणासिद्धिप्रसंगाच्च वार्त्तिकाद्येभिन्नाद्यपि प्रामादिकमेव वार्त्तिकग्रंथे
एतद्दृष्टव्यात् नकसर्वं नाम्नो वृत्तिमात्रे इत्येन हार्त्तिकमेव ननु भाष्यकारेणापि निराकृतं ठक्छसोरिति वार्त्तिकस्य भिरालेवन
नापत्तेः भाष्यकारेणैव तु वार्त्तिकस्योक्तिरेवमेव उक्तप्राक् क्यङ्मानिनायेत्यस्मात् कर्तृ क्यङ्सलोपश्चेति क्यङि पुंव
द्भावे कृते एतस्येत यो रकत्स्योवेतिदीर्घे मानिनग्रहणं समानाधिकरणार्थम् स्त्यर्थं चेत्याराये नवयाच्चम मुदाहरति ५८
स्यौ भिन्नाभिन्ना हिना दर्शनीयमानिनीतिम इतिणिनिः नोनत्वाङ्डीप् पात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते नत्रस्त्रियाः पुंवद्
नेवन समानाधिकरणाद्विघातादिति सिद्धं एकस्या अपिइत्येतेमत्वा व्यापाराश्रयत्वविवक्षामेहैमकर्मोत्वकर्तृ
त्वयोः सत्त्वेपि वास्तवामेद्वेन समानाधिकरण्याविघातादिति भावः पाचिकाभार्य इति पचतीतिपाचिका एवं ल पुंवो
रिन्यकादेरोतापिवत्यय स्यादि नीचे रसिकाभार्य इति रसो स्यस्या इति रसिका अत्र इनिठनावितिठन् मद्रिकाय

तद्धिति स्वयुक्तानिमोन्तेति पुंवत्त्वप्राप्तिः मद्रेषु भवा माद्रिका मद्रवृज्योः कन्सतितनु पुंवद्भावे इत्वं न भवत्येतेति भावः तद्धितवृकग्र
हणमिति दृष्टान्तानुपूर्वमारुणः प्रत्येकं संबध्यते तद्धितग्रहणं वृक्ग्रहणं वेत्यर्थः पाकाभावेदिति स्वमकशयुक पाकवयसी
ति २ निकप्रत्ययान्ते वर्ण्युत्पत्तादिषु द्विनिपातः तदन्तेतद्धितस्य ककारो मावेवोः वयसि प्रथम इति ङीषं बाधित्वा अजादित्वा टाप् संज्ञा
रणयोगा मन्तुहतायते इति ङी ... ङ्केतमपि वस्त्यादिषु दाटृते तत्तद्विशेषाभावादिति लोपेढिते पंचमीपारोति वाघ्येयाशय तसिलादिषु इ
तिप्राप्तिः तद्धितनिमित्तस्य लोब्वृति तद्बुम भवा तत्र भव इत्यण् हिड्ढितिङीप् माथुरीयत इति मथुरायां भवा माथुरा सेवा चरती त्यर्थे कन्नुः
क्यङिति चतुः मध्यमेति मध्ये भवा मध्यमा मध्यान्म इति मः कोंडलावेति कांडं लुनातीति कांडलावी कर्मण्यण् तद्धयेनावद्धिति
तस्य परिमाणमस्यास्तावती यत्तदेतेभ्य इति वतुप्पा सर्वनाम्न इत्याकारो न वद्धि राद्धिन्नविद्धितइतिभावः काषायीति कषायेण रक्ते
त्यर्थे तेन रक्तं रागादित्यणी ङीष् हैमीति हेम्नो विकार इत्यर्थे अनुदात्तादेश्चेत्यञ् फलोपधानेति फिञित्तराद्धः फलाय हित

परः स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य्ये इत्यत्र पुंवद्भावो न सिद्ध्येदिति भावः व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी तया धीतेन तद्धे
हेत्यण् स्वाध्यायस्यापत्यं स्त्री सौवाध्यायी तस्यापत्यमित्यण् उभयत्राणीत्वान्ङ्प्राप्ता च्चादिवृद्धिर्न य्वाभ्यामित्यनेन प्रतिषिध्यते
इति नायं वृद्धिप्रतिफलोपहितः किंतु स्वरूपयोग्यः यत्र प्येज्जागमनिमित्तत्वात् वृद्धिप्रतिफलोपहितोपि भवत्ययं तद्धितस्त ५६
प्यापि वृद्धिशब्देन विशिष्टां वृद्धिं प्रति न भवतीति भावः अत्र व्याचक्षते सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः अन्यथा निमित्तग्रह
णमनर्थकं स्यात् वृद्धेस्तद्धितस्य चोक्तेपि निमित्तत्वमेव संबंधः इति वृद्धिनिमित्तेयस्तद्धित इत्यस्य लाभात्तेन वृद्धिश
ब्देन विहितां वृद्धिं प्रत्ययमर्थो लभ्यते अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः एवं हृत्कृद्धोषतादृग्वस्यादिति सके
शीति स्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीष् अत्र केशीति यद्वा मन्त्रविषयमात्रेति निषेधान्ङीषभावः जातेश्च यद्यत्र जातेरिति
वविहितेति व्याख्यायेन न हि दास्तिकपि न्सुदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इति भाष्यात्किं नैसगर्छेन

हस्तिकरभाद्वाजातेरितिङीष्विहित स्यमहंतत्त्वात्किंनुकृतं लेष्यइतिङीपविहितइतिपुंवद्भावनिषेधस्यावसरोतेरतप्राह
जातेःपरइति एवं च हस्तिनीभार्यइत्यादावपिनिषेधःसिध्यतीतिभावः पःप्रत्ययःशावादिःप्राचात्तुङीषवोपानस्त
हपुत्रमितिधर्मयन्तुहाहरति स्त्रद्राभार्यइति ब्राह्मणीतिशाङ्गरवादीत्वात्ङी नंपुंवदितिव्याख्यायब्राह्मणीभा
र्यइत्युदाहृतेनद्रूपसात्सौत्रस्यैवेतिव्याख्यानादितिभावःनकोपधायाइतिनिषेधस्तुमस्मात्इतिप्राप्तस्यापिमवत्येव
तेनविलेपिकायाःधर्म्यंवैलेपिकमितिसिद्धं पद्यरामहिष्यादिष्वइत्यत्रापिपुंवद्भावःस्यादिकारोनस्त्र्येत एतच्चनको
पधायाइतिसूत्रे भाष्येस्पष्टंप्राग्देशिकं समाप्यप्राक्तमनुसरन्ति संख्येति साकानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थेनतस्त्र
विरहात्सूत्रेणाप्राप्तौवचनं दशानामिति उपगतादशायेषामितिनविगृहीतेइवैतेयसिद्धेः उपदशाइति उपगाहुः
सविधे समीपेविशिवचनेते प्रोद्येषत्र यीभावःद्वितीयेनुवहुव्रीहिरितिविवेकः नवएकादशामेत्यर्थइतिसंख्या

द्वारकसंबंधस्यांतरंगत्वादित्तिभावः तेनदृशानांसंख्यादीनांसमीपेयेसंनिगवादृयस्तेउपदृशाइतिनप्रयुज्यतेसूत्रेतीति लुप्तषष्ठीक
मित्यारायेनाह तिराद्दृस्येति विंशाइति इहतिलोपोनरमतोगुणोइतिपररूपमेवमनुदितिलोपः तिलोपस्यासीयत्त्वेनासिद्धत्वा
त् नचात्रपररूपमपिनस्यात्तिलोपस्यस्थानिवत्वादितिरोक्यं अजस्मृलादेशोऽजादेशोनभवतीत्यचः परस्मिन्नित्य
स्याप्रवृत्तेः स्थानिवद्भावादेशइति तुनप्रवर्ततएवरात्रिश्रमेकाध्येहिकतेथ्यतस्यहतिमेननुविध्वानाचार्यमितिसिद्धांतानर् विंशा ६०
त्तेरितिइत्यपि आसन्नाविंशतिर्येषामितिनविगृहीतमयुक्तं प्रदूरेत्यादि अदूराः त्रिंशतः अधिकाचत्वारिंशतइ
तिविग्रहोबोध्यो द्वित्राइति चार्थेबहुव्रीहिः सचवायोगविकल्पः पक्षेद्वंद्वंचनस्यात्प्राप्तेः किंतुसंशयः सचापि ५२
पत्तसंख्यावमर्शेनत्रववत्रयोपिसर्वदाप्यासेनइति नहपेत्तेबहुवचनमेव आनयमादिक्रियानां लुटदयोखंयणांवे
स्यनियतत्वात्वे त्याहुः द्विरावत्ताइति सजयेबहुव्रीहिरित्यर्थः वतोनुसजातीयानवभवेत्तैवकार्यिभावत्त्वयणान्त्तवाय
५२

योग: संख्येयेति किं. चत्वारो ब्राह्मणा: अव्ययेत्यादि किं ब्राह्मणा: पंच संख्येयेति किं अधिका विंशतिर्गवां संख्यार्येति किं यं संख्ये
ति न समास: आदूरात: संख्या संख्येये वर्त्तते ननु संख्यायां विंशत्याद्या: संख्यास्तु संख्येयसंख्ययोर्वर्त्तते यदात्र संख्येविं
शतिरा ह तद्दा भवत्येव समास: अधिकविंशा इति तत्र तेनेदं ग्रहणविषय इति गृह्यते इति ग्रहणं केशा हि तिन हि द्वयो वा त्रयो।
वयो स्ते सरूपे प्रदूयते अनेनेति ग्रहणं हंडादित्त द्विवयो वा त्रयो वेति प्राग्वत् कर्मव्यति हार: पर स्पर ग्रहणं पर
स्पर ग्रहणं च तत्र ग्रहणविषये सप्तम्यंते प्रहरणविषये तृतीयांते चेत्यादि विषयविशेष: सूत्रा द्वौ: कथं लभ्यते इ
त्यत आह इति सावृत्तिरिति स हि लौकिकीं विवक्षां दर्शयति लोकैरा केशीत्यादि प्रयोगे यावानर्थ: प्रतीयते तावत्यर्थे
बहुव्रीहि र्भवतीत्यर्थ: अन्येषामपि दृश्यते अत्र प्राचाहृरि ग्रहणात् कर्मव्यतिहार बहुव्रीहौ पूर्वपदांतस्य दीर्घत्व
मात्वं वा नचौ तु कं तत्र आत्वं वेत्यपाणिनीयमत एव मुष्टामुष्टी त्युदाहरणमप्यप्रामाणिकमेवरत्ने च मनोरमायां स्पष्टं

ऋग्रेण: तद्भिन्ने किं पट्टीवाग्द्यो: गुणोक्तिरिति यद्यप्यो रो हृति सूत्रेतेपि यस्मान्नद्विन्तः स्वेवं रूपं संज्ञापूर्वकत्वमप्यस्त्येव त
था पि विधेयसमर्प्पकं पदं यत्र संज्ञा तद्रूपं सत्त्वे संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः यद्यपि ऋ दृति तपरस्तत्कालस्य संज्ञैव
तथापि रदृत्नकार उच्चारणार्थस्तपरत्वे कत्वाभावात् ऋ रो रत्त्वे वा अस्तु त्वं रूपं रादृष्टे इति तत्प्रत्याख्यानमिति भा ६१
वः स्यादेतत् तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति गुरोर नृतः इति प्लुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् प्लु
त रिखेत्यत्र प्लुतासिद्धौ ए लक सूत्रे ऋकारात् पृथक् लकारोपदेशोऽर्थ्यः सावर्ण्यस्य प्रवृत्तेरित्या लकारस्य प्लुत
सिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वात् नैवमपि ऋदृतो लदृत्कार्य्यं लदृतो ऋदृत्कार्य्यं च वारयितुमनि
त्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यं राजभ्राजगम्लृशतिति पृथगनुवेधकरणसामर्थ्या [illegible] त्वात्लोपि शास्त्वृदि
तां लृदितः परस्मैपदेष्विति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च नन्काप्योणामसेकाप्यसिद्धेरिति चेद्दृत्वाद् ऋ: गुणेर

नत इत्यनेन ऋदिल्लक्षणगुरुः लुतविधानादृ सत्तनः इत्येतदनद्यमानगुरु विशेषणत्वेनानुपपादरूपमेवमत्र विधेयकसंसर्गकसंज्ञात्रूपप
द्वमिति ऋरुपादिक लुतनिषेधस्यानित्यत्वात्सिद्धा क्लृप्तशिखेत्यत्रे नासिध्यतीति ननक्ष्मतनद्द्यासि ध्याधे पुक्तता वनयोपदेशप्राव
र्णक इति अस्मेतु ऋकारान्मृषग लकार उपदेशे एव्याराव ऋकारोपदेशेन लकारस्य लाभात् न च लवर्णायो भिन्न स्तावर्णप मि नर ३
ति वक्तव्यात्स्त्राम शोकः वार्तिकं दृष्टा सूत्रकृता प्रवृत्तेनेत्याहुः तेन सहेति तुल्ययोगे तुल्ययोगे किं सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वह
ति गर्दभी इत्यत्राहेन तुल्ययोगवचनः भारकर्म्मकवहनक्रियायां पुत्राणामन्वयात् किं तु विद्यमानवचनः दृश्यते पुत्रेषु
विद्यमानेष्वित्यर्थः एतच्च सहशब्दस्य विद्यमानार्थत्वमप्यस्ति वक्तुमुक्तं शब्दहाहरणाशरीरं तु सहपुत्रैरिष्यते तिबोध्यं
नेतीयान्तु सहपुत्र इत्यनेनैव वोपसर्ज्जनस्य उपसर्ज्जनस्येति नसहस्य विशेषणं अव्यभिचारात् किं तु नरपदेन सन्नि
धापितस्य समासस्य नत्वाच्चयवहारके उपसर्ज्जन सर्वावयवकस्य समासस्येत्यर्थः नदेतत्फलितमाह बहुव्रीहेरिति

वेनेह्नन सह युद्धा सह कृत्वा राजानं युध्विकृत्वाः सहे चेति क्वनिपि उपपद समासा विभैासहस्य संज्ञायामिति त्यतोनुवर्त्तनादत्रह स
हस्य सः स्यादिति [illegible] प्राधिकमिति विभाषा सपूर्वस्य स्यादिति नि दृशादितिभावः सकर्मक इति विद्यमानकर्मक
इत्यर्थः प्रकृतस्याशिषि किं यथेतर्हि यजमानस्य सपुत्रस्य सभ्रातृकस्य सपरिवारस्यापुरोगेयस्व स्त्वभिवृद्धिरस्त्वित्यादि प्रयो
सौ गः संगच्छत इति चेदुच्यते ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्विति भवंतोनुगृह्णंत्विति स्वेतन्मात्रार्थेनाकाक्ष्यतेन त्वाशीर्वचनं यद्वाशीर्वचनं न प्या ६२
स्त्विति न त्वत्रहि सपुत्रके स्यादिति प्रसज्यत एवेति न काप्यनुपपत्तिः वहुव्रीहौ संख्येये अत्र येन पंच प्रथमीत्यादहपो
वहुव्रीहिस्तस्यादिति उपगणादत्यवत्रतुवि सम्पत्ति वहूपे विरोधानास्ती त्यत स्वाह स्वरे विरोधइति उक्विसत्तिन्वि
त्त इत्यतो हानत्वं स्यादसत्तिनुपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः न वसत्यापि उक्वि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्यादि
ति रोकंचित इति स्वरस्य सत्तिरिंपृत्वात् उच स्मित्वकरणस्य वै यथ्यापत्तेस्त्र संख्या इति संख्यानस्य तत्पुरु

बस्य चरमावयवो ऽङ्गुष्ठवक्त्रव्यत्ययैः एकविंशतिरित्यादौ तु न भवति अन्यत्राधिकलोपादिवार्त्तिककारोक्तेः व्यत्ययेन षष्ठीति

एतच्चोपलक्षणं सप्तम्यापि व्यत्ययेनैव तदाह स्योगवाचीत्यादि अद्धव सूक्तिमदित्यादि लक्षणलक्षिते स्योगं गृह्यते न

त्वामनाद्धीयतिमेत्यादि प्रयोगो निर्बाध एवेत्याहुः पवेस्यादिति पादुर्णीविषयः वस्तुचिन्तनेऽत्र तदादावन्यापत्ते नात्र पूर्ववदेव प्रकृतिस्वरो न भ

वति स्थूलानीति स्थूलानि अदृष्टानि पर्वाङ्कुराणि यस्याः सा तथा तानु स्थूलान्तिति प्रत्युदाहृतं तन्न अदृष्टपर्वादित्य

चो दुर्गोरत्वात् पद्मदिवस न्यासोऽनवच्छेदादित्यस्त्वासन्न कतरदिति केचिद्व्याख्यानेन दृष्टारं रावं हि वक्ष्याप्ति नयैव न भविष्यतीति

प्रत्युदाहरणस्यासंगतिः प्रसंगात अंगुलेति मत्रवीडितं गौर्ग्रस्थमिति लुक नेतुरिति नेता नायकः नक्षत्रे वानेतरि

वृत्तिरं तादृह्दृशीह तिंस्यपेः मृगनेत्राऽऽइति मृगो मृगशीर्षेण नक्षत्रं वेड्डोनेता यस्य मृगनक्षत्रस्य चेड्ड नेता मृगनेत्रः अत्र तु न भवति

इह द्विनेनेतृरात्रीर्हता वहृशीहृ नेत्रवर्त्तिते नेतु नेतृरात्रेहृ इति रघुरत्वेत्यमाप्यमिति नारिकामाऽऽइति वर्तते केवलादृशावचने

श्यपनिहत्संधं खुरणाः इति अत्वसंतस्येति दीर्घः उपसर्गाच्च उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं नासिकाशब्दस्याक्रियायो-
गौ.२ गेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात् नचक्रियायोगाभावेप्युपसर्गत्वमस्त्विति शंक्यं प्रावके अधिप्रावकमित्यव्ययीभावे उपसर्गत्त्व-
स्य गोतीति सस्वपत्वप्रसंगात् तदाह प्रादेरिति उपसर्गादृनोत्स्वरः अत्रोत्सरः किं प्रगोमुंचतामित्यत्र णत्वं माभूत् तदुं-
क्तेति अत्रोत्सरइत्यपनीय बहुलग्रहणेन कृत्वेत्यर्थः अत्रत्याप्रणो नपेत्यादावव्याप्तिः प्रनःपृवेत्यादावतिव्याप्तिः प्र- ६३
सज्येतेनेति भावः प्रणस इति प्रगता नासिका अस्येति विग्रहः कथं तर्हीति संख्यायोरन्यतरेन्यतरेणाभाव्यमिति प्र-
श्नः नासिकयेति तस्याविवक्षेति नप्रथमांतं किंतु पदंत्य इति न सादेशः तृतीयांतामिति भावः शोभनंप्रातरस्ये-
ति अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यासंभवात्प्रातः शब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यते इत्याहुः प्रातः कल्यादि-
त्यत्रेव प्रातः शब्दोव्रतिविशेषणं किंमसत्वं र इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति मसे एणोपन्द्रादिषु निपातनात्स्वद्रावः

यत्र हः पूर्वो यस्मात् तत्र हलित्यत्र हलंत्यमर्थे हल राहूमाहाय हल इति प्रकृतमेवात्र अत्र मन्हलं हलित्स्त उदहितो हलित्स
त्वेनार्थे हल इति प्रकृतार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यं अहल इत्यत्र महद्दल इहितन इत्यर्थोपतीतेः नचैवमप्यंतो हातार्थे
मवृषत्यधो विधानमारव कृमस्यधाहल इत्यत्र हूर्वे पदप्रकृतित्वर इत्याहृतिरोकं नन्नत्सुष्मा मेत्य नेनांतो हातत्त्ववि
धानाहृत्राहुः शैविकस्य कपोनित्वस्त्वधे अहल इत्यत्र अंतो हानत्वाधैव नहृतिशकयोरिति आर्ष्येण केचित् छा
त्राहलिशकयोरिति पठिनाइति भावः निष्यमसिद्ध अकारोच्चारणे मत्वसेपाहूनार्थं तेन सुप्रजसाविन्यादौ
यस्येतिचेत्याकारलोपः सिध्यति अस्वरितत्वाहेवाम्यतरस्योग्रहणमनुवर्तते सिद्धो नित्यग्रहणमन्यतोवि
धानार्थं तेनात्यमेधसः नासिध्यतीति वृत्तिकाराद्रयः धर्माद निच् अनिचोऽकारग्रिमप्रयोजनं त्वेके अस्य
नुधर्मे करोत्याचष्टे वा तत्करोतीति णिचनाद् क्विपि धर्मेषु परमो धर्मो यस्य सः परंधर्मा एकदेशविकृतस्यान

यत्वाद्धर्म्मेशब्दो विषयमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः बहुव्रीहिरणत्रपूर्वपदमाह्निप्यन इत्यनुपदमेवव्यक्तयति तच्च केवला

दित्यनेन विशेषणतस्त्याह केवलात्पूर्वपदादिति प्राचां तु नरपदमपि विशेषितं प्रसाद्धकुत्रापि केवलादिति धर्मेश

ब्दस्यपूर्वपदस्य न विशेषणमिति व्याख्यातं तदुभयमपि चिन्त्यं आवृत्तौ मानाभावात् धर्मेपदविशेषणे प्रया ८४

जनाभावाच्च न च धर्मेशब्दोत्तं यत्र पदं तद्व्यावर्तितफलमिति वाच्यं नञ्बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात्परत्वं च स्वध ३

र्मेपदे असंभवादेव दोषत्वात् मध्यमत्वादिति न च सर्वनामसंख्ययोरिति स्वरार्थं सपूर्वं निपातनः शोकयः आ

ति२ दितानाम्राहे एकांगणत्वादिति हरदत्तादिभिस्समाहितत्वात् आपेक्षिकमिति न च नराव केवलग्रहणं

व्यर्थं पूर्वपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमव्यावर्त्तिसंभवादिति वेदत्राहुः पूर्वपदान्तेपे।

तापेक्षग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति कर्मधारयपूर्वपदइति न च त्रयाणामिति वहुत्वंसेमःकेव।

ति२

त्वादित्यस्यसमानाधिकरणकादित्यर्थादिति चेन्मैवं केवलग्रहणस्य समानाधिकरणकपूर्वपदपरत्वमानाभावात् निवृत्तिधर्मो हिस्था

नीभवतीत्वादित्यप्रयोगविरोधाच्च अस्मत्कृतकार्यवत्प्रबन्धधारणात् इति धातौ साधव्रते चैव सत्वः एतेन साध्यो धर्मो यस्येति साध्य

धर्मो बहुव्रीहिर्व्यत्यासे साध्यधर्मो वेति विग्रहः एवमसंदेहः साध्यधर्मे द्वारक एवपक्षेव स्यात्तीति केचित्तु साध्यस्यानेप

नास्ते उक्तरीत्यैव साध्यस्य सामानाधिकरण्ये बहुव्रीहिलाभे तत्समभव्यवेन प्रयासस्य व्यर्थत्वात् साध्यं वेति परमतस्थानसौलभ्य पर

मत्वः स धर्मो यस्येति यद्वा विगृह्यते तदेत्यर्थः इदमित्युपपत्तिलक्षणयोगे लक्ष्यो व्याधः तद्योगादेव मनिषेधत्वाविहे

निपातनेन व्याख्येयत्यर्थस्तदेतदाह व्याधेनेति वालीहेमानमालीगुणानिविष्टिरिपुणामित्यविनो हिलोऽर्थेति प्रयो

गत्वोपचारिक इति कश्चित्तु निपातः केशाकेशीति तत्रतेनेदमिति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः इच्समासान्त इति इहनुव

वृत्ति पूर्वपदस्य दीर्घश्च द्वन्द्वेत्यव्ययत्वे तन्वोऽपि च ग्रन्थकारणं व्यर्थमव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाबाधात्

समासस्वरेण न्तोदात्तत्वापि द्वे: अत्राहुः विशेषणांशे तद्भावच्छेदकमेवविशिष्टस्य पतित्रिपु इकार मात्रपाठे हि मृगेंद्रविरि

सादृशवत्त्वादिप्रसंगात् किंचात्राव्ययीभावसंज्ञयावहुव्रीहिसंज्ञा न वाध्यते किंतु ठ्योस्समावेश एव उपजीव्यविरो

धस्या स्रावय्यत्वादेवं वस्तुतोपि एविध्वित्वं कतं त्र्यमेवेति द्विदंडीति समुदायपर्याप्तनस्य विशेषविरोधपरिग्रहायै ८५

त्वाद्विदंडाशालेति समवृत्ति वक्तव्यमिति उभाहस्तीत्यादि इहनिपातनादेवाव्ययत्वः प्रातिकत्वे प्रतिवंधो ज्ञातु श

इस्यैकत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरं धनं द्विवमाश्रितस्य ज्ञातुनोदितिद्विवचनमिदं शः नतप्तलंतु स्यान्नपद्गीन्वसृती

कारणे ज्ञातुरस्तु केतु किमिथं पंचमीप्रत्ययाधिकारात् सप्तमीप्रत्ययः स्येवं सद्दहः स्यान्नतदृतनवैधन

पत्लाह ज्ञातुराद्यपोज्ञातुरादेशइति शाहुः धन्वेति कश्चेतद्वौ स्वलावण्यशोसा धृतधनुष मन्त्रायत्तेणवद्विति

पुष्पदंतप्रयोगादितिवेदत्राहुः समासांतविधेरनित्यत्वान्नानुपपत्तिरनित्यत्वे प्रमाणंतु अप्रत्यादिगणेराज

शब्दपाठः सहि प्रवर्तेरन्यादृचलस्तुरूवर् संज्ञोहान्नार्थः तज्जाद्द सरवेति टच्चो निमित्ते नु किं तन्नेति लोपो क्यो क्यो लौ
प इति वक्तमेवेर पृक्तस्तोपाद्दू ल्लिलोपः पूर्वविधि प्रति वधे नेति नापाधि नु याद्दो विधेपमिर्दृशः कृत्तस्तत्र सुरखीप
तेः क्विपि मुरखीरिति सिद्धं गंधर्वस्तत्र नकार उच्चारणार्थः स्यात् शषे नाहृ रकारोन्तादेशादिति अत्रादेः परस्मैतीह
न भवति समासान्ताः स्वधिकारात् अत्र केचिदाहुः रकारस्य प्रसवत्त्वे पि न हृति पेस्येति लोपेनोद्धं धिरिस्यादि
रूपसिद्धेः न चेति त्त्वरितमिसंस्वरित्वापत्तिर्मेशंक्यात्तकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात् नापि वछीनिर्दे
शादेरात्वमेव नव प्रत्ययपत्त्वमिति वाच्यं गापोष्टगीस्यादि प्रत्ययविधि प्रविषष्ठी दृष्टेत्वादिति अविभागेनेति ए
वे च गुणवात्विनएव यद्दलोमनतुद्रव्यवात्विन इति फलितोर्थः द्रव्याणी[illegible]ति अस्ति च गंधर्वशब्दोद्रव्यवचनः
व हूतिजस्तामिवे पि न गृगंधानितिप्रयोगात् गंधस्तु सौरभे न्ने से गंधके गर्वे लेशायोः सएवद्रव्यवचनः

बहुत्वे पुंसि च स्मृत इति कोशाच्च केचित्तु गंधस्येत्व इति वार्तिके तदेकांतग्रहणेन स्वाभाविकत्वं ते नागंतुकस्येत्वमाहुः त
था च भट्टिः प्राणाद्विवान् गंधवहः सुगंधि इति माघव्याख्याने च जयमंगलायां गंधस्येत्वादिना इकारः समासांतो गंध
स्यैकांते तदेकांतग्रहणमिति वचनात् सुगंधिः आपणिक इति पठेति अत एव भग्नमाल सहकार सुगंधा वित्यादौ प्राम
दिकत्वं दुर्दैव इति रुनोक्तं स्वस्वारस्याच्च स्वस्य वार्त्तिके गंधस्येकारांतादेशः स्याद् बहुव्रीहौ सूपसगंधि इति अत एव ध
वहवत्काद्यधिकरणे बहुव्रीहिः वहवत्कलिताये कपन नयेतत्सुकेगंधो यस्मिन्निति स विग्रहः गंधः शब्दस्येति
शेषवणत्वे प्रस्वादेर्वह्नायकात्परत्निपातः पादस्य पद्यत्येलोपः समासांतो नस्याद्रादेः परस्यस्यादेः स्पत् शैषिकः
कप्चेप्रसज्येत शेषाद्विभाषेत्यत्र समासांताये न्तस्य शेषस्वाप्रयणाद्वत्तप्राह समासांत इति कथं पुनरस्मा
को भावस्वावयवः स्मा तत्राह स्वात्रिद्वारणेति वचनवस्वाहोमवागिकमवयवत्वं गम्यते इतिभावः कुं अपहीयुव

गंधस्येत्वे स्वाभाविक गंधग्रहणा देवनायै स्वाभाविक गंधाभावा दत्र सुगं धइत्येव सम्यक् सुगंधिरिति प्रमादादेवेभावः ३

बहुवचननिर्दृशा दुगणामाद सामर्थ्यो त्रापार्थावगतिरिति समासेवसाद कुंभपद्यादिष्विति स्त्रीगणे कुंभपदी एकपदी जालपदी ले वं सम्पूर्णा
पाणवपदंते तस्य त्वप्रयोजनं विषयविशेषपरित्रहः समासे वानद स्त्रियामिति यत्र हेतोपमान पूर्वेस्य संख्या पूर्वे चपकान्तेतस्य लिङ्गे
लोपेति संख्यापूर्वश्च वचनं तेन पाहृत्यन्तरा स्वामिति विक स्थान भवति हिहस्तिनि हौ हृ त्नावस्य जातो शिशुत्वावस्थात्वि ह गा
यते उगिदृ वामिति नुमसंयोगान्त लोपस्या सिद्धत्वान्न लोपो न केडव इति वव उत्वे हृत्तरा हृरोस्य त्रेत्रो त्वपुत्रे सहृती
ति उगितश्चेति ङीप् सम्हृदृतीति नासिको हृरे स्यादि साङीप स्थावहृत्विति स्थावः स्यात्काविशः स्यमरः स्यरौक हृ लि
ति स्वरोका स्यछिद्रा हृतेनापस्पतः स्वगोतः दत्ता मुक्ता समुद्र यार्थे स्वकारः ते तमृ विकाहृत्विति सिद्धाशीस्याद्रः स्व
जातेति स्वजातं ककुदमस्येति विग्रहः स्वदृदिगास्यावस्थागम्यते उरः प्रभृतिभ्यः कविति ज्ञातव्ये उरः प्रभृत्यन्ताद्
द्व्रीहेः कप् स्यात्समासान्तो तरपदान्ताः समासांताइति पत्रेत्नुबहुव्रीहेस्वार्यावधवेभ्यः उरः प्रभृतिभ्यः कविति

ख्यातव्येयं तद्धितत्वात्तस्य नेत्वं व्यूढोरस्क इति व्यूढं विशालमुरो यस्य सः सोपधाहाविति विसर्जनीयस्य सः प्रियसर्पिष्क
इति इणः षः इति विसर्गस्य षत्वं एकवचनमात्रामीति न ह्रस्वत्वमेतिसिद्धं लक्ष्मीश हृपाठ स्त्रियह्रकप्रवमांत लक्ष्मीशह्रानयवक ६)
बहुव्रीहेरेव नित्यं कप्स्यात्र शेषाद्विति विकल्पात्एव नियमार्थ तेनात्र हृशमकृश लक्ष्मीकृत्तमांशासितं सइति भारविप्रयोगः सिद्धः
नकृश लक्ष्मीयस्येति विग्रहः यत्तुप्राचोक्तं न ह्रस्वत्वमेति कप्रवहुल लक्ष्मीक इति तदयुक्तं संख्यावाचिवहुशब्दस्यैकवचनांतत्वाभा
वात्पहृतनियमेन बाधितत्वात् वहुी अधिका लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन एकवचनांतत्वसंभवेपि विशेषविधेर्वली
यस्त्वेन उरः प्रभृतीभ्यः कविल्येव वकु पुचितत्वात् यदातु निर्दिष्टशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्या श्रीयते तदा प्राचोक्तम
विसम्यगेवेतिरेयं अर्था त्वनः ग्गाम्सूत्रमिदं अनर्थकेनावीति कथं तर्हि सपथा न गमीतिह्रसंते प्रकं कपात्र हृवारत्वात्
नच नपुंजनादिस्यनेनञ्कु प्रहृपूतित्य प्रत्ययस्यैव कपोविनि वेधः शेषाः प्राचीनानामेव समासांत विधय इति व प्रमाण

म

त्यात्तत्कष्ट्रस्यप्रयस्य न वा चौ उत्तरत्यात्ततमासांतविधेरनित्यत्वात्साधुरितिसमाधेयं पुंवो माकाविति सूत्रे सुपर्थीतिभाष्या द्वे
स्तुकं बहुवाग्निकेति नाञ्जोग्निनिःशेषादृियप्रत्ययाग्रगुणकच्प्रमाणाचेत्र्यः शेषः स्यात् तर्हि स्याद्बहुव्यात्मगोधिरित्यादावविस्या
दृतः समासांताचेत्र्यःशेषः न्यूरम्यत इत्याह अनुक्तसमासांतादिति स्याद्बहुवाहीति स्यान्निष्ठादाक्षोत्योपि समासांतात् इत्युक्तं
इत
पुंश्रीति गोधस्य त्यादिश्रोत्रसमासांतः विधयप्रत्ययः इति अनेकपूरित्यस्य स्त्र्यपसमासांतः उत्तरपदवशं सखायौ स्याद्यस्य स्यादिना पा४
समा४ समासः उत्तरपूर्वेति दृढत्रनामेत्यादिनोत्रः सपुत्रदशेति नसहेती स्यादिना समासः अर्थभाव इत्येषानां बहुव्रीहिरित्य
तः शेषपदमनेकमन्यपदार्थे इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेनुवर्तते संख्येया व्ययासन्नेत्यादिषु चानिवर्तते तथा चरोवा
धिकारस्यत्वात्माभावाद्बहुव्रीहिरित्यादिषु कप्प्रत्ययोनेति एवं चानेकमन्यपदार्थे इति सूत्रान्तपदकसंख्येयोस व्यया
न्नेत्यादिनामारंभः कबभावार्थमप्यावश्यक इतिशिवं ननु सकृत्तृदृहारितस्य शेषदागृस्यानुक्तसमासांतपरत्वे

रोकाधिकारात्तस्य परत्वं च कथमित्यत आह तत्राद्विमेति अर्धमेदेन शत्रुभेदः सत्स्वार्धमेदे राद्रस्यामेदइतिम
तद्वयम् आद्ये आहेति द्वितीये तत्रमित्ति विवेकः यत्तुवहृति प्रतिपद्योक्ताः समासांताः स्वविषये बाधका भवेति
नत्विमनुक्तसमासांतपरेण शेषग्रहणेनेति तल्लक्षणकप्रतित्याहीनां समासांतरे चरितार्थत्तयाश्रियपयइत्याहो
परेणकपाबाधापत्तेः ईयसश्च निस्यावैकस्यिकप्राकप्सवोपिनिषिध्याते वहुश्रेयसीति आत्तिरायनप्रशस्यः श्रे ६८
स्य४ यान्न्द्विवचनविभज्योतीयसुन्प्रशस्यस्य श्रः शेषाद्विभाषेतिकप्प्रत्ययः प्राप्तः वहुश्रेयसीति नद्युतश्चेति नित्यं प्राप्तः
कप्स्त्रियांविशिष्टपरिभाषयाईयसश्चेति प्रतिषिध्यते वहुश्रेयसीरिति उपसर्जनेनहूस्वः स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावादि
ति अविहितलक्षणित्यादिनईयसस्त्रियामित्यधिकारे अविहितत्वाद्विति भावः सप्तमीविशेषणं कंठे किंचिद्विहस्तीति
नायते न सप्तमीविशेषणे कालाद्वति नेदं सप्तमीग्रहणमस्य हृत्तानुतेन विनापि विशेषणत्वात्सिद्धं विजग्रुरिति नचोप

सर्जनं पूर्वं निपाते वेह्रं सिध्यतीति वाच्यं बहुव्रीहौ सप्तमीत्युक्तं न त्वकौङ्गिम्यन्यायेति नोपसर्जनेन पूर्वं त्वस्यवाधापत्तेरतो
विशेषणग्रहणं कृतं सर्वनाम्नीति कथं तर्हि नः परोयस्मात्स तत्पर इति कथं च जहत्स्वार्थावृत्तिरिति इह हि जहत्स्वार्थेप
वे.
दं स जहत्स्वः सोर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिस्तथा च स्व पर शब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमि
ति चेद्वक्तव्याकुः सूत्र भाष्य प्रयोगात्स्व पर शब्दयोर्न पूर्वनिपातः राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति द्विपुल्कः इति प
प्रविसर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति तथापि त्रिपुल्कः स्यादिति सिद्धये वार्तिके संख्याग्रहणं
कृतं ननु संख्याया अल्पाच्तरत्वेन संख्यासर्वनाम्नोरिति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमिति चाशंक्याह त्रियो
नकोरिति विपरीतोच्चारणमेवात्र लिंगमिति भावः अल्पीयस्यादिति अल्पाच्य वाच्चिकापारत्वं यः गतु
रौ इति अल्पादिरितिष्टः ञकारवाची तेनपंचम वमोयस्य सप्तम्या मः ॐ लो चामेयस्य ग्राणाकरीत्ति इह स्वः ॐ हन्नामः

इति विशेषणमित्याहुः जातिकालेति एतच्च जातिकालसुखादिभ्यो नाछादनादित्यनेन ज्ञापितमिति भावः सारंगजग्धीति सारंगो
जग्धो यया सा अस्वांगपूर्वपदाद्वेति ङीष् कथं तर्हि चारुस्मितम्हासितमित्यादि अत्राहुः नपुंसके भावे क्तः इति क्तस्य न
पूर्वनिपातः निष्ठाशब्देन विहित स्यैवेह ग्रहणादिति क्वचिन्नेति आहिताग्न्यादि त्वकस्य नाद्वन्द्वाभिधानाद्वेति
भावः इति बहुव्रीहि चार्थे द्वंद्वः अनेकमसमपदार्थैः इत्यतोनेकमित्यनुवर्तते सुबामंत्रितेत्यस्मात्सुबपि समाप
इति विभाषेति चार्थे क्रियापदमेवत्यदाह अनेकं सुबंतमित्यादि चार्थोऽ इति चशब्दो द्योत्यार्थः एकस्मिन्नि
ति भजस्वाह विस्तर्ये ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति क्रियायोर्द्रव्ययोस्समुच्चयो यं न परस्परयोगमपेक्षेति द्रव्ये
द्रव्ययोः समुच्चयः पटः शुक्लो रक्तश्चेति द्रव्ये गुणयोः रक्तः पटः कुंडलं चेति गुणे द्रव्ययोरित्यस्य भिन्नाम
न्वयो चान्वयेति अत्र स्याद्दृशनौ मनानयपत्ने विभिन्नामनतेवानदेसुभिन्नान गामानयति तथा अत्र दन्नवि

ञा

नानिविच्छिन्नमात्रवत्त्वनोमिच्चात्र नस्यैवप्राधान्यं गवान नव नस्य त्वानुबंधिकता प्रसमस्यमाद्वित्ति एकार्थीभावाभावाद्दि

त्वर्थः तथाहि बहुव्रीहि द्विवृत्तकपदानां कर्माद्यंतर्भावेणैव द्वंद्वद्विवृत्तकपदानां चार्थांतर्भावेणैकार्थीभावस्याव्यवस्थकः समा

पेः पदविधिरित्यत्र भावितत्वात् चार्थे द्वंद्व इत्युक्तेऽपि न चेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः संभवति ये

नसमुच्चयान्वाचयार्थकार्थीभावानां नमेतोऽस्माकं नत इतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसापेक्षत्वात् समासो भवति

न तु समुच्चयान्वाचययोः परं त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमि

ति विवेकः ननु नीलोत्पलमित्यादौ व्राकृतेन भावेनाविग्रहदर्शनाद्दैकार्थीभावसत्वाच्च द्वंद्वेऽपि द्विवारः स्यान्नैवं विशेष

णे विशेष्यणेति सामानाधिकरण्ये विहितत्वात् तत्पुरुषसंज्ञया द्वंद्वे तु सर्वपदार्थेन समानसामानाधिकरण्ये साव का

रत्वात् सामानाधिकरण्यस्य भावविवक्षायां तु प्रमाणाभावे स्यादिति विवक्षे सौत्रपत्ने ... द्वंद्वेऽप्राप्तिरेव सोऽत एवेति

ति उत्तरपदार्थप्रधानत्वाभावात् नयोरेवानु राजदंता इत्त द्वंद्वतत्पुरुषयोः पाठे प्रयोजनं धर्माविस्तादिषु भिन्नाथसराष्ट द्वंद्वे पूर्वन्यासः

द्वंद्वे घि। अनेकमिति सर्वेषामेव प्राथम्ये निर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वाविशेषादनियमप्राप्तावयमारंभः अत्र त्वनेकं ह्यंते तत्र द्वयोरपि पूर्वनिपात
नियमस्याकृतत्वादाह अनेकप्राप्तावेकत्रेति अत्रत्या वरयुः आह तैापदार्थ्ये समुदाये सकलन्न लक्षणं प्रवर्त्तते न प्रतिव्यक्ति तस्मात्तत्रै
कस्य पूर्वनिपाते सति जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्त्तते व्यक्तिपक्षे त्वनिहन्ता घ्रीयते लक्ष्यानुरोधादिति हरिहरगुरवः इति ह
रगुरुशब्दयोर्घे नियमः प्रवर्त्तते इत्यभावः अजाद्यदंतं समुद्राभ्राद्घः लक्षणहेत्वोः क्रियायाः इत्यादि निर्देशादनित्यं प्रकरणे तेन स १०
सैापृष्ठौ हार्थ्ये विशेषशालिनीमिति अत्र विप्रवेनाः संगच्छते अल्पाच्तरं अत एव निपातनात्स्वार्थ्ये नरपकुत्व वृत्तयोरभा
वस्त्वः पदितुप्रक्षे वेनात्प्राग्नहा द्वयोरेव नियमः स्यात् द्विवचनोनोपपदत्वविषय एव तारार्थ्येविधानात्तत्त्वक्षध्ववर्वेदि
रपलाशाद्दस्यादौ वहुपु नेमोनस्यात् अत्नुमन्त्राणामिति अत्नुनामेनुपूर्व्येप्रादुर्भावकृत्तं नक्षत्राणं न्नदयकृत्ते अभ्यर्हि
तंच वासुदेवार्जुनाभ्यां वृत्वति निर्देशेनेदं ज्ञाप्यते इति चतुर्थ्यार्थे अल्पाच्तरमजाद्यदंतमिति सूत्राभ्यामर्जुन
स्य पूर्वनिपाते प्राप्तेनमकुर्वन् ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति तत्रैव सूत्रे वक्ष्यते पुष्पार्थ्येजाम्रादिति दंडप्रत्ता

म

द्वि स्रोतं शत्वाचोरत्वाद्दा अत्र हि तत्त्वमजंतेप्यस्तीति नत्तेन नियमः सिध्यतीति भावः द्वंद्वश्च प्राणि तूर्य सेनांगानामिति

बहुवचनांते नांगशब्देन षष्ठी समासः अंग शब्दश्च प्रत्येक मन्वेति तेन प्राण्यंगानां प्राण्यंगैरेव तूर्यांगानां तूर्यांगैरेव सेनांग

नां सेनांगैरेव यो द्वंद्वः स एकवद्भवति नत्वन्यत्तिकरेण नेनेदमसमाहृति काष्ठवाराहौ अत्र प्राणि सेनयोरंगमवयवः तूर्यस्य

त्वंगं नामोपकारकं बोध्यं पाणिपादं इति प्राण्यंगानां द्वंद्वः तूर्यांगानां द्वंद्वः सेनांगानां द्वंद्वः स्त्वर्थः द्विगुरेकवचनमित्यनेन

क वचनं वर्त्तते तत्रैकवदित्यनुवर्त्तते समाहारैकत्व विशिष्टः समाहारस्तूपो यो यस्तस्मिन्निति पादकः स्यादित्यर्थमन्वाह :।

कलितमाह एकवत्स्यादिति पाणिपादमित्यादि यद्यप्यत्र जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धं तथापि द्रव्यप्रधानेपि भव

तीति प्राणिग्रहणमित्येके पाणिपादं वा विति व्यतिकरे मा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये आहुः मार्द्दंगिकेति मर्द्दंगवाद

नं शिल्पमस्येत्यस्य मित्युक् एवं पाणविक रथिकाश्वारोहमिति रथेन चरंतीति रथिकाः पद्यादिभ्यः ष

न्निति एभन तेषां समाहारो हाम्य तेषां समाहारः ननु चार्थे द्वंद्व इत्यनेन समाहारे द्वंद्वो ऽस्तु तस्यैकत्वादेकवचनमस्त्विति
द्विति किमनेनेत्यत आह नियमार्थमिति समाहारएवेति समाहारे प्राण्यंगादीनामेवेति विपरीतनियमो न भवति
न्तिप्राप्नुवन्वेद्यतोरिति सूत्रे वहुवचनेत्यहरुणात्तदु समाहार एकवचनस्य द्विवचनेमाभूदिति कृतमन्यथा त्ति प्राप्नुवन्वेद्विति ५२
नस्मादिति एवं च द्वंद्वस्य प्राणितूर्य्येति प्रकरणवहिर्भूतानामपि समाहारद्वंद्वो भवत्येव ततः सर्वे द्वंद्वा विभाषैकवद्भवन्ती ७
तिपक्षमाने नापूर्वैवचनमिति हेयं चरणानामिति शारव्याध्येतृवाचिनामित्यर्थः स्थेणोरिति छागतिनिहत्तौ
रणनौ स्थाप्रकृतिकः इण प्रकृतिकाल्लुङंते उपदेसतीत्यर्थः स्थेणोः किं अभवन् कठकालापाः लुङि किं ति
ष्ठंतु कठकालापाः उदगुरिति रहस्यहाकंठे प्रकालापप्रवृत्तिति तेषु यदिते षु चावाध्यां तन्त्रां तद्व्यामिति तस्यैकेतरिपि
त्वा तस्यैके तेर्विस्मस्यासीनं प्रतीदमुच्यते कठेनप्रोक्तमधीयते कठाः वैशंपायनांतेवासित्वाणिनिस्तस्यककठचरका

दितिलुक अथ श्वेत्रगणलुग्व्याख्या लुगिति लुक कलापिनोऽण् एवं छ्रस्यवृत्तीत्याद्युपसंख्यानादि रोपः यजुरिति सूत्र अथ ध्व
र्युंशृङ्गोपजुवैहस्ताहृत्पिकारइति भावः पदकेति पदमधीते पदकः क्रमादिभ्योवुन् एवं क्रमकोऽपि पदान्यधीते क्रमको न२
ध्येतव्यइति सपाठस्यासत्तिः अथ ध्यायनतः किं पितापुत्रौ अविशेषकत्वेति किं यान्त्रिक अनेकाधिकौ जातिर जातिवा
च्याख्यवयवकदेहोपि जातिरिस्युपचय्येन इत्याच्यात्रेनाह जातिवाचिनामिति चिह्न मृदादइति जातिप्राधान्येऽपि बहुव
चनमुपपद्यते जात्याख्यायामेकस्मिन्निति विधानान्नेनात्र ह्युंगविकल्पं नेति पाराभिभावः जातिः किं नेहकपां
चजमौ संस्कारा ईवेतौ जातिप्राधान्य एवेति एतत्तु जातिग्रहणाल्लब्धमस्य यापर्णुहासे नैवजात्युपसर्जने नद्रव्य
वाचिनोऽपि ग्रहणोपपत्तौ किं नेनेति भावः द्रव्यविशेषेति नन्वेवं जिनानुविविधासन् शैलारंजनं नत्रपिवन्हितं
नन्वेकेवां विनतरशैलविशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाश्रित्य तथात्मिति बहुत्वमस्त्येवामीति फले लुगितिलुक लु
क नन्हिततलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फलत्वं जात्युपसर्जने नद्रव्यवचनावितौ विभाषा न्यादेहृपणेति सिद्धे बहुत्वमस्ति चाम

सकृन्निर्वद्रामलक्ष्मणं जातिरप्राणिनामिति एकवद्भावः इति वक्ष्यति तन्नु नाम तेन ग्रंथेन विरुध्यते कलत्वजाति प्राणिनां बहु
वचनांतानामेव द्वंद्व एकवद्भवति न त्वेकवचनांतानां द्वंद्वः इति फलसेनावनस्पत्यादि निगदितेनोक्त नियमम् उपेत्य तस्य
ग वृत्तेः विशिष्टलिंगत्वे चत्वारोपि एतत् अवयवधर्मेण व्यपदिश्यते द्वंद्वे वर्त्तते इत्याशयेनाह ग्रामे स्यादि इह न ह्रीवाचिनां द्वं
द्वः देशवाचिनां द्वंद्व इति वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन गांगाकुरुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति देशत्वादेव नात्र प्रसिद्ध एकजनपदो गृह्यते न ९२
ग्राः पृथग्गृहणेनेन पर्वतानां न केलासगंधमादनं च केलासगंधमादने नदीदेशा इति किं कुक्कुटमयूर्यौ विशिष्टप
दृशप्रष्ठायामाह भिन्नलिंगानामिति विपूर्वो हि शिषिर्भेदार्थः स्वतावविरोधवर्णो विरोध्याणीति सूत्रमेदकं अभिधेने
ति मारभ्यातं समाहारे द्वंद्वः स्यादिति निष्कर्षोभिप्रायेणेयमुक्तिः यथाश्रुताभिप्रायेण तु द्वंद्व एकवत्स्यादिति केषु
चित्सूत्रेषु आरभ्यायत्त इति तेषं उष्ट्रोखवतीमिति उष्ट्रो नदः सोपि नदीविशेषत्वान्नदीराष्ट्रेन गृहीतः एवं शोणोपि
अत आह सत्र नगरं प्रतिषेधो वक्तव्य स्तेन मथुरापाटलिपुत्रे इत्यत्र निषेधो न भवति उभयोरपि नगरत्वात् द्वंद्वे ।

अपरिमाणत्वं क्षुद्रत्वं तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितं यत्र स्मर्यते क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः शतं वा प्रसृ
तौ येषां केचिदानकुलादपीति सर्वपक्षसाधारणेनोदाहरति यूकालिक्षमिति आनकुलादिति नकुलपर्यन्ताः
सर्वे॰ येषां च विरोधः विरोधो वैरं ननु सहानवस्थानं तेनेह न छायातपौ शश्वदित्यत्र व्यपदेशिकास्यैव वर्तते न त्वभवः शाश्व
तिकः कालात्वन्न अत एव निपातनादित्युपसङ्ख्यानादिति काहेरा अव्ययानां भमात्र इति टिलोप म्नन शाश्वतिकः
किं देवासुरैरमृतमंथुनिषिध्मिममेये तेषां ह्यमृतादि प्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः मंथनप्रवृत्तिकाले न हि रहा
ते परस्परमित्यादि पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः येषां चेत्यस्या
वकाशो मार्जारमूषकं श्रमणब्राह्मणमित्यादौ शेषः चकारेणैव बाध्यत इति चकारः पुनर्विधायक इति भावः शू
द्राणामत्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः अनिरवसितानामिति निषेधात् पात्रादिति यै
र्भुक्ते यस्मान्नाम्भ्यते कोऽसावित्यादि स्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेषामित्यर्थः गवाश्वः यथोच्चारितानीति

गणपाठे पाणिनिना यथापठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः तेनाबहुः पाक्षिकत्वाद्बहुमाबहु तदा उत्तरसूत्रेण विकल्पोनस्य भवति गोत्र

त्वं अश्वप्रकरणे गोत्र अश्वयोगो अश्वशेषः परगोत्रो अश्वस्याः गवाश्वमिति द्वन्द्वप्रसङ्गे द्वे विभाषा प्राप्ता दासीदासमिति अश्वपुमांस्त्रिये

स्वैकशेषो बाध्यते विभाषा विशेषणानामेवेति अयं भावः वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते नैव कोलवृक्ष शब्दो द्वन्द्वः न च द्वयोः

धा सह प्रयोगः सरूपाणामित्येकशेषात् नापि पर्णानां विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषात् नापि वृक्षस्य धवस्य स्यादि १३

सामान्यविशेषयोः अनभिधानात्तत्तु द्वन्द्वस्यैवाभावादिति सर्वप्रकारा रणेशेषत या नियममाह फलसेनेत्यादि फल

सेनाहीनां द्वन्द्वो विभाषा तत्र मृगेत्यनेन लक्षणेन तरेणवा एकवद्भवन् बहुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः बहुवोवर्तिपदा

र्थाः बहुवचनान्तावाप्रकृतिः कारणं यस्य स बहुप्रकृतिः बदराणी चामलकानि चेति नास्यास्मात्पामेकस्मिन्निति वैक

स्मिके बहुवचनं बदरामलके इति जातिप्राधान्ये एकवचनान्तयो द्वन्द्व इति नास्यैकवद्भावः इति भावः पशुग्रहणमिति

विकल्पार्थमित्यनुवर्त्यते गावै द्वन्द्वः समेनैव वसिद्धे मृगशकुनिग्रहणं अर्थमिति स्यारोक्याह मृगाणां मौरेवेस्यादि मपु

सकलार्थमिति ॥ अथ वै भाषः ॥ पमुक्ता[illegible] न्तु कस्मात्सिद्धे ॥ अथ बहुव्रीहिग्रहणं प्रतिपदविधानार्थं ॥ तेनान्यबहुव्रीहावित्येकवद्भावप्रह्णे
पूर्वपदस्य बहुव्रीहिसंज्ञेन ह्राधिकास नपुंसकमित्येन हैव भवति सह इति न छात्रे नद्धो कवद्भाव भाजे परा मृत्य विधीयमाने नपुंस
व कत्वं एकं द्भावबद्भेव प्रतिपदविहितं भवति तथा च प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणं प्रवृत्त्या नपुंसकत्वं सिध्यतीति ॥ विप्रतिषिद्धं ॥ अधिक
रणमिद्रुद्वन्द्वं चकारो विभाषानुकर्षणार्थः तद्वेन द्वन्द्व चैव विरुद्धार्थानामित्यादि उदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णे सुखदुःखं
सुखदुःखे इत्यादि विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः भवस्येवेति विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे न सप्त स्यात् ॥ अद्रव्यवाचिनामे
वेति नियमादिति भावः ॥ अनधिकरणवाचीति किं शीतोष्णे उदके स्तः इत्यादौ तिकः समाहारद्वन्द्वे पि स्यादिति दिक
रदधिपयसी आदीनि इ दधिपयसी इति ॥ संज्ञा तत्त्वादि कस्य प्राप्तः एवं मधुसर्पिषी सर्पिर्मधुनी इत्यत्रापि बोध्यः इह
ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ नित्यादौ समाहार द्वन्द्वे मुखनेत्रोरानयोग द्वन्द्वः तेन व्यवस्था प्यते न त्वसाहचर्यो दधि
पयसी इत्यादावपि तथैव तेन तत्र संज्ञानत्वप्रयुक्त विकल्प निषिद्धेऽपि जाति लक्षणो नित्य समेकवद्भावो स्त्येवेतिमे भा

व व

कर्मीयं किंच मेहमेल लक्षणे विरोधश्चाप्रद्गुः एतानि नैकं तस्य प्रसक्तद्वावमात्रस्य निषेधात् यथा नवट् स्वस्रादि मयः इस्वत्रद्वीपृ तायोरम

यारपि निषेधप्रसिद्धये स्त्रियां पूर्वं न लेति सामान्यतो निषिध्यत इति दिक् अकस्मामेवाद्वावमेदिति अवतरे स्यादिनात्र समासोक्तो

वृ निपात्यते अधिकरणे समासार्थे सामर्थ्यलोपश्च करणो वर्ति पदार्थे स्तस्य न यत्वे यदि मात्रा नियमस्तस्मिन्नाचमानेइति प्राच

हे द्वन्द्व स्थाच्यानमस्ति नियमो न स्यादिति न चैकप्राणेन गत्वा तस्य द्वंद्ववति नियमस्य प्रतिषेध पिचार्थे द्वंद्व इति समाहारे द्वंद्वः १४

स्यादिति वाच्यं सविशेषणानां वृत्तिर्नेति प्रत्ययमेन समाहारे द्वंद्वः स्यादिति वाच्यं सविशेषणानां वृत्तिर्नेति प्रत्ययमेन समाहा

तरे रे द्वन्द्व स्यप्राप्त्यभावात् न चोक्तमाये नैतरयोगद्वंद्वाविन स्यादिति वाच्यं सामान्यप्रयोग इति लिंगात् प्रधानस्य लोपे ह्यत्वे

वि तद्वृत्त्यगमात् उक्ते हि मा छ भवति वैयधानस्य लोपे हि स्यापि वृत्तिरिति स्यादेतन्नस्माहारे द्वंद्व एवाप्राप्त्यभावे द्वंद्वप्रा

प्र णिनां भेति नियमात् समाहारे तर योगद्वंद्वौ निषिध्येते सूत्रमिदं मकिंचित्करमिति चेद् तत्रायुः नियमसूत्राणां निषेधमुखे

न वृत्तिरिति पक्षे द्वंद्वप्राणिनां भेति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वंद्वनिषेधपरमिति तथा चेतरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इत

प्र

रेतरेयोगद्वंद्वप्राधान्येनाचेष्टितमिति एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षे समानाधिकरणमिति फलितमिति दिक् विभाषा ग्रामसमीपे चतुर्थ्यपि
समाहारद्वंद्वो वेति व्याख्यानेपि नञ्ज्ञेति तस्यापि पूर्वं सूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनेह नियमो वास्यादिति उपदंशांदृतो
पृमिति एकवद्भावपक्षे अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः पदेति बहुव्रीहेस्तदा उपदंशस्य दृंतो पृथ्यस्येति षष्ठी स्यादुपदंशं दृंतो पृथ्य
वेष्यत इत्याकारः दृंतो पृथ्यस्य दृष्टांतमित्यभिप्रायेण बहूनां कृतानामपि उपदंशस्य तृतीया नेष्यते अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः किं
त्वव्ययीभावस्येति तदाशयः आन्महतः इति बहुत्वे तज्जातीयेकवचने महतो विद्यायोनिसंबंधप्यइत्यनुवर्तते न चात्र ष
ष्ठ्या विपरीणम्यते तदाह विद्यायोनिसंबंधवाचिनामिति ननु महतस्यानुवर्तते मानाद्देव सिद्धे किमनेन महतो ग्रहणेन आ
न्महतः महत इति प्र प्रमाणेद्वंद्वविशेषणे अनुवर्तमानं उत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्रशब्दे परे आनङ् विभाषा स्यात् तत्र का
प्यनिर्दिष्टाय मन्यमानाताक्षा तपुत्राविन्नत्राप्य स्यादिति उत्तरपदे इति एतच्चालुगुत्तरपदे इत्यधिकाराल्लभ्यते उत्तरपदे पर
तः पूर्वं पदं तदंतस्यान्तादि स्यधिः होतापोतारादिति आनङो ङित्वात् पूर्वान्त्यस्य अकारस्यादेशे नित्य न लोपः नचाकारमात्र

मेव विधीयतामिति वाच्यं उरण् रपर इति रपरप्रसंगात् नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र
मध्यमस्यापि उद्गातृ स्यात् तत्र विशेष्यासन्निधानात् ऋकारान्तस्यानेन आदेशेन भवितव्यं ननु ऋदन्तपदस्य स्यादेवेति किमनेनानङो
द्विःकरणेन स्यात् द्विःकरणाभावे मित्रावरुणाविति सादेशौ देवताद्वंद्वे चेत्युत्तरपदेन परे विधीयमानोयमादेशः पूर्वस्यानन्तरस्य पद ७५
स्य वा स्यात् पूर्वस्यात् लक्षणे वस्त्वत्र नियामकाभावात् एतेन ऋत इति काष्ठ्यं निर्दिश्यानिसुकं तत्त्वान्निर्दिश्यमानस्य ऋकारस्ये
वादेशः स्यादिति द्विःकरणं व्यर्थमित्याशंकापि परास्ता नेष्टोद्गातार इति नह्यत्र निष्टा पूर्वपदं आद्यवयवस्यैव पूर्वपदत्वात् मा
तरपितरावित्ति पुत्रोस्यादेने अनयोर्योनिकृतः संबंधः पूर्ववत्तु होत्रादिस्तु विद्याकृतः संबंधः एकस्मिन् यज्ञे आर्त्विज्यरूप इति विवे
कः पंतृकत्प्रस्येति तेन विभाषायां सपत्न्योरित्यत्र न संबंधः तत इति भावः पितापुत्राविति अनयोरपि योनिकृतः संबंधो जन्यजनक
भावलक्षणः देवताश्च अकारांतापि सविद्यायोनिसंबंधायेवचने इति इष्ट्यात् आनङ्गोपप्रयोग्ये देवताद्वंद्वे इत्येवेति इदं च वृत्तिग्रंथे
दृश्यते आतिर्जेनपदयोर देवताद्वंद्वे प्र श्रीबोमौ प्रणयामि इत्यादि अलापप्रयोगस्याभावात्साधुः यद्वा मातृ तरन्वत्तिः।

अग्निसोमौ माणविका विसत्राभिमन्तपर्यायो पेस्वन्तंत्रा लोकविश्रुता इति माघनाट्टोषत्वात् अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति निषेधोऽय
मारंभः अग्निष्टुदिति. अग्निः स्तूयतेऽस्मिन्नसः क्रतुविशेषः संपदादित्वात् कृधिकरणे क्विप् अग्निष्टोम इति अग्नीनां स्तोमोऽ
ग्निष्टोमः सोमयागस्त्वसंख्यास्वाप्यां स्यादुच्यते इह वह्नौ नकार उच्चारणार्थः इकारस्यैकारविधानेन तु बाधकबाधना
र्थे वह्निश्चेन्नात्र वह्निमध्ये दृश्यते वह्निमात्रस्योत्तरपदस्यास्य भावादेतोव्याचष्टे वह्निमस्युत्तरपद इति आनडुमीत्वं च
बाधित्वेति यद्यपि वह्निः प्रागेव आनडीत्वं चयोरंतरंगत्वात्स्यवृत्तिरस्ति तथापि विपरिहृत्यापवादाद्विषयमुत्सर्गोऽभि
निविशत इति न्यायाद्धानड्डीत्वेन भवत इति भावः अग्नावैश्चवमिति इत्वाभावादानुङेव भवति एतत्वं मामूदिति
अकारे सतीति सकारस्य षत्वं भवति तेन तद्योगे विकाराभावो न भीयत इति भावः विसर्गमिति तथा च क्वचिद्वि
कारोनेत्येवानुमेयं लक्ष्यानुरोधादिति भावः उपासासूर्यमिति उभयासूर्ये न योः समाहारः मातरपित
रा मातरपितराद्वस्यानङाद्देशो निपात्यते द्वंद्वात् अंतरणे विसर्गार्थं चेद इति चवर्गस्य प्रयोजनेऽपि नयति।

त्वकत्स्रजमिति वक्ष्यमाणो द्वंद्वे द्वंद्वे तु वाक्त्वक्स्रजं द्वंद्वगर्भे तु वाक्त्वक्स्रजम् इति द्वंद्वः द्वंद्वापवादत्वेनाह अथैकशेषा इति विरूपाणामपि

ति रूपवत्ते बाध्यते इति युवत्यस्यासेवरूपस्य रूपता वृद्धस्याध्यपरत्वे नापि व्याख्यानात् सूत्राद्रूपैरेव लक्षणं शक्यत इति प्रागेव व्याख्यातं वृद्धो

यूना अपत्यमात्रं गृहीतं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य पाणिनीसूत्र गोत्रापरपर्यायस्य ग्रहणं कृत्रिमत्वात् यूनासाहते

व्यक्तो तत्साहचर्याद् गोत्रं शिष्यत इति गोत्रे पूर्वेत्यस्यैव नेतुं सूत्रितं अवत्साधिकारात् अत्र लौकिकं गोत्रग्रहणमिति सिद्धांतेन ता १६

औपगवप्रातिनेत्तरः औपगवि प्रयुवेत्यत्र नैकशेषः भागवित्तीति भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिस्तस्याहं यूनि

वृद्धाट्ठक सौवीरेषु बहुलमिति कुत्सायां ठक इह कुत्सा सौवीरत्वे चाधिकमपेक्षते न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यं गा

र्ग्यगार्ग्यायणवदिति इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतं स्त्रीपुंवच्च वृद्धा स्त्रीति गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीवाचकमित्यर्थः पुं

वद्भावकृतं न वैलक्षण्यं एवं स्त्रीलिंगान्ते द्विवचनान्ते न विग्रहमाह गार्ग्यायणौ विति अनुवर्तमान इति तद्राजस्य बहुष्वि

त्यतः पुंवदित्यस्यानिर्देश साफल्यमनेन दर्शितं अन्यथा स्त्री त्वस्यानुवर्तमानाल्लुकस्यात् गर्गोऽपत्ये तत्र न तं च

सिद्धं रूपाणि हे राज्ञ नेनन्निसिध्धे तस्मात्मा प्यानि हेरो विशेषाभावान्ति हेत्रा दित्याहुः द्व द्वौ पूर्वेस्मा ध्युनुवर्त्तमाने हि गार्गी च
वात्स्यायनी च कुमारश्विका वद्धौ पूर्वेत्ति नि वृत्तं सत्तूपालामिति स्वनुवर्त्तते भान्त पुत्राविनुत्तर सूत्रां भात् नेन
हे सम्प्रवर्त्तन्वे सत्र न भवतु सप्राप्ता हेत्वाभिप्रसंगः हेसत्त्वजातिसामान्येन राहृष्ठे लक्षणं एवम् स्त्रीत्व पुंस्त्वमा
त्र सम्बधपुक्तत्वात्तस्मा हेतनत गौरि यं गोस्त्रायं नपोस्स हौ तौ एतौ गावि विति नियमस्तो नप्राप्त लक्षणाविशेषा वा
भावात् किं तु स्त्री वाचकस्य पुंवाचकस्य वा सत्तूपालामि त्येकशेषोऽस्ति यमेन स्यात् अत्राहुः नह्य् नरत्नत वि
शेषाभावे नात्पर्यं न दोषइति इदं द्वाणपा विस्माहो त्येकशेषो न भवति स्त्रीत्वपुंस्त्वेतर पुंयोगकृत विशेषस्य
सद्भावात् तस्मा हे न त एतौ गावाविति नियमो नप्राप्त हृति मनोरमा हौ हृतेन त्व कव येन गच्छतो स्य हा हि तः शे
षपुंल्लपुंस्मकनरइति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाकिशोरा हृस्य से घपि एतौ गावाविति नियमन्तः प्रयोगः सिद्धा न्ते
वेत्ति चेद्दत्त्रवे वित्त दिक पदर्थान मात्रमिदं मीसौ गावौ सं हे ते गावाविति नियमतो नप्राप्त हि तुहा दत्ते भवय

वा तत शब्दोऽत्राहृतः कर्तुरकाचीरात तस्मा एताव एतेगा वैकवैरागा वा सहूपाणा मि त्यनेन स्त्री लिंगशेषे तु एते गावाविंत्य

वि स्त्वाहृत्ति यथा ऋतमेव समर्थेनीय मित्यादुः नहृपेनहृमंते स हृादितिः शेषइति नियमाद्य व त्ताववि पुमांस्त्रिये ति निय

मद्यवृत्या नीलोगावावित्ति नियमतः सि ध्यत्येवत्ति भ्रात्रवहं द्वतत्पुरुषविशेषण एना मित्येतत्स्याय सिद्धमेक वच

नेस्त्रियेष्ठ्यल्लिंगेतत् दूँदविशेषणोख्यपीति सर्वेसंमतत्वात् एवं च द्वंद्व तत्पुरुषविशेषणतो स्त्रिवः एकशेषेऽप्येतावि विशेष ६

स्यत्र स हृादितिः शेषइत्याहृति नियमाऽप्रवृत्या विशेष्यगतमेव लिंगं भवतीति स्त्रीवाचीगो शब्दस्य शेषे एतेइति स्या

दे व त्येते गावा विति नियमत्तो न स्याहृत्या द्भूपः सं ग च्छत एवेति दिक नपुंसकमनपुंसके नस्यन तरस्यां ग्रहणमे

कवच्चेत्यने नैवानेन प्राप्त संवध्यते न त्वेकशेषे ण तस्याशये नाह क्लीवं शिष्यते नच्चैवाएकवदिति नपुंसके

नेति किं शुक्लं च शुक्लो भ्रात्रेकवच्चेति न भवति स्य ग्रहणमस्येवैकशेषस्य एकवद्भावो यथा विस्यात्येतत्सेव

स्यैव समस्या उत्तरत्रा प्येकवदिति स्या नुवृत्तिः शेकेत शुक्लपटः शुक्लाहिः शुक्लः शुक्लाशुक्ल मित्येव विग्रहः पटः

ऽत्रो भ्राता का न्यायात् भ्रातरौ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां दुहितृ इति दुहितृ विशेषणानां पूर्वोक्तं न किंतु विशेष्यस्यैव तेनैव सर्वे ॥ २

पुत्रीस्वादि प्रकृतौ न तु प्रत्ययाश्रयत्वस्य गुणीभूतलिंगत्वस्य कारणाय पिता मात्रा श्वशुरः श्वश्र्वा नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थं पितृशब्दे समानाः पित्रोः

श्वशुरशब्दे न तु श्वश्रू श्वशुरयोः सेन्द्राणयोर्वे धसे भगात् सरूपाणामित्यादि सूत्रसमन्वयदृष्टिमपि सूत्रद्वयं दृष्ट विशेषार्थं मातरप

कमिति वाच्ये पत्र्येन स्यापि ऽदृत्यादिति वेदृष्टान्तः पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः केवलयोरुक्तविषये प्रयोगाभावादपि तु

मारं मन्येय पितरं च दृष्टमन्यमि धात्रमाणिस्य पत्र श्वारकान् यत्ना नु वित्तत्वादिति माता पितरा विति पितुर्हराशुणामाता गौरवेणानि ति

यत्न इति स्मृते मातुरपहितत्वात् पूर्वनिपातः श्वानुद्ध्यान इत्यादि श्वश्रूश्वशुराविति श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रती

तितेति स्मृतेः श्वश्र्वा अभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः त्यदादीनि सर्वैः सर्वैः किं त्यदादिभिरन्यैरपि सहोक्तौ यथा स्यात् स चास्मा

त्यदादिभिरेव सहोक्तौ विरूपाणामपि न तु पचत्यमिति न तु प्रविशन्तिवद्धा दिति भावः त्यदादितः इति स्याद्यत्यादित्वतनासि त्यदादी

नांशावे शब्दविद्भिर्नित्यं पुंस्त्वात् पुमान् पचन्नपुंसके तद्रूपान् लिंगप्रतिपादकानि यत्नेनानीनि वाच्यानीत्यर्थः न नाके कुक्कुटमयू

र्यौ विस्रत्ररुद्रुपू उभयपदप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वात् विशेष्यनिवृत्तावपि कुक्कुटमयूर्याविमे इति नियमतो

यस्यादिति ॥ वेदत्वत्वमात्रवल्लिंगविशेषेण न द्वंद्व तस्य रूपकोऽनवकाशः रव्यपदृलिंगत्वाद् न रव्यपदृलिंगस्य द्वंद्वः तस्य रूपं प्रवृत्तिः पाठात्वेन न
लिंगाधीनत्वेनागात्तु प्रयोगस्येति न काचिदनुपपत्तिरिति ॥ मयूरीकुक्कुटाविमाविति ॥ प्रकृतानुपयुक्तं पक्षे तस्य संगादुक्तं नचैवमि
तिवत्स्यांदृष्टादीति ॥ स्वद्गुविष्णली नस्य रूपविशेषणमुदाहरति ॥ स्वद्गुविष्णस्यैतेरति ॥ यद्यपि स्त्री न पुंस्त्व कस्याधारण
त्वेऽति प्रयोगस्तथापि नचैतनैतस्माव स्वद्गुविष्णस्यस्ताऽस्याग्रहादुदाहरणमुक्तम् ॥ ग्राम्यपशु ॥ ग्रामे भवाः ग्राम्याः ग्राम्याद्युरव
त्वादितिवः ॥ लिंगद्वयविशेषातिदृष्टसमस्या नत्वात्स्त्रीलिंगविशेषस्य फलमाह इमा इति ॥ एवं वृषभेव इमा अ इ
मा इति स्त्रीलिंगशेषः एव भवति ॥ नन्वत्र सहादिति ॥ शेष पुंनपुंसकत्वो लिंगवचनानिति पुंलिंगशेषः गाव इमा इ
ति न बाध्यतार्हरणमित्येके ॥ अन्ये तु ग्राम्यपशुसंघेविषयत्वा विशेषात् हा व इति वत् इमा इति चात्री लिंगशेष
एव स्यादिति नास्ति शेकावकाशः स्याद्वः ॥ एतौ गावाविति एकशेषस्यानेकविषयत्वाद्वयानेकपरिग्रहे सिद्धे एव
ग्रहणमनावश्यकं द्वह्यौ समुद्रौ पोत्रगृह्यत इति भावः ॥ इहैकशेषकृत इति विभक्त्युत्पत्त्य न पेक्षत्वे नां नां

गत्वादिति भावः नन्वेवं विधयः प्रमाणं दुःखाय वादः कस्तु दुष्टोऽवः कथं प्रवर्त्तन्त इत्यत आह यद्येकस्यैकस्मान्तर्हि विफलत्वं स्यात्प्रमा
णाभ्यां दुःखस्यात्यन्तं न त्वेकस्य न भवतीति तार्किकैः आप्तिमाहात्म्यापादनात् दुःखमस्तीति दुःखं नेति एतेन कृतं न दुःखमात्मनः करोऽव
इति भ्रमो निरस्तः नच तत्र यागस्य फले विशेषाभावादितिवाच्यमित्याह तेनेति मंत्राणामिति नचात्रैवतौ स्वर्गादिसाधनस्य न
तिलिंगात्समाप्तिरिति तत्र परिहारः इतोऽपि स्पृष्टकेऽपि साविशेषमनुष्ठानमेव वाऽस्तीति सिद्धमिति वाच्यं यथा विद्याचेति प्रमाणसंताभा
वे प्रयत्नाभावे विद्याहेतो इतोऽपीति सूत्रस्याप्यवकाशाभावात् इत्येकरोऽवः अत्रैवमाह कृतत्वे तस्मादि येन तत्प्रवृत्तिस्ति येनानां
वर्तितरिति दृष्टोदाहरणे सेनाग्रहापत्तावपि तेऽपि भावः तत्सत्वेन प्रमाहत्य परोक्षेति प्रत्यक्षेतराविशेषणपरार्थ्यात्तस्मादेव श्रा पं॰४
पं॰३ वाविशेषोऽपि सम्बन्धाभिधीयते ये न तत्प्रामाण्ये श्रवणाद पीतीति नेह तिविभवति तत्रैकार्थ्याभावान्न प्रत्यगम्यते यथा प्रहृदय व
तीत्याहेत फलसम्बन्धस्य न चेन्नस्यात्स्वविशेषणमत्रतिनिभवति ततस्वविशेषणयोगे नतु प्रत्यगमादित्येके समर्थयन्ते
के पठन्त्याहवनमार्गे वृत्तयोऽपि तत्स्याभिधानं राहुं तेन यत्र स्वतन्त्रिरस्यैः यथा राजपुरुष इत्यत्र राजराहे नवाक्या

वक्ष्यमाणो ऽनुक्तः पुरुषार्थो ऽभिधीयते इति अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः अस्वपदेति समस्यमानसमासघटकाव्
रित इत्यर्थः हृष्टकृष्णश्रितो महाराजेवेति अनेकग्रहणे तदनुवृत्तिभ्यां तद्विधानादनुवृत्तेऽपि समासत्वं तयोरवश्यं भवतीति भावः क्रि
विहेवेति· धूर्तरान्नराच्चाहेति नामेति प्रातिपदिकेनेत्यर्थः कुंभकार इति ॥ अत्रादिसंबुद्धतेः प्रागेवोपपदसमासः
कूटपूरजस्यमिति क्लिबृत्तिपक्षे ति तद्धितके नाथिके पीति सूत्रेव कटपू अजस्य इति निपातनात्वात्तु नासमासः यिव ९६
नरवो हतेनेति आरख्यातमनमस्यातेनेति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः इति सर्वसमासशेषः अकर्तर लुप्तप्रत्ययै
कवद्वर्तेत समासोऽलार्दिति वाधिक्रियते तदाह समासस्याद्यस्य चोत्तावयव इति अवन्तु ॥ इत्येतत्सामान्यतः पत्र
तमपि धूर्वेव संवध्यते सामर्थ्यात्रासैरित्याराध्यते व्याचष्टे अन्यत्तेषामधूरिति तदेतत्सत्तु नेति सूत्रे संवेधिनोऽधिकरण
त्वाविवक्षायामसप्तमीते नात्र संवेधिनीतदेतत्स्यनेत्यर्थः पधात्रान्ते पूर्वपदेनेति व्याख्यायेन तद्धि हृदधूर् हरः स्वत्रनि
वध्नोत समासान् पदिस्त्वहते समासार्थेनेति व्याख्यायेन तदाहाह धूरिस्त्यत्रसमासान्तस्माद्धूपसंग्रहार्थेयुक्तं व्याख्यानमेव

ख्याय: अर्द्धर्चा इति अर्द्धं नपुंसकमिति समासः अर्द्धर्चाः पुंसि चेति पुंस्त्वे अनुगिस्यादि अनुक्तसमासांतत्वाच्छेषाद्वि
भाषेति कप्प्रसंगे अनेकांबरश्च मित्यपि बोध्यं विष्णुपुरमिति पथ्यपि पुराहेन समासेप्यत तिसि ध्वति तथापि विष्णु
दि ३ पूर्वमिति हवारणाय सूत्रे पुरग्रहणं कृतं समासांतस्यानपेन विधिरिति सूत्रे आप स्लि हृति स्वापस्लि हृतीति भाष्या
दितिभाव: अंतरीपमिति अंतर्गतांब्विति कृत्वा: संगतताम्नायो अस्मिन्निति विग्रह: उपसर्गग्रहणं प्रादेरुपल
क्षणार्थं समाप इति अनुपसर्गत्वान्नेत्वमिति भाव: भाष्येनुसमापईत्वं प्रतिषेधोवक्तव्य इत्युक्तं सद्वृहेदेय
जनरूप विशेषार्थे परस्समीपसमङ्घ्रीरिति निर्देशात् समीपमिति भाष्योदाहरणेत्वेति ज्ञेयं देवयजनमिति
देवाइज्यंते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमि: स्वतिति नञ्पूजनादिति समासांतभाव: अवर्णांताद्वेति द्वीतरि
तिसूत्रे ईत्वमनंवर्णार्हितिवक्तव्यं इत्ता मामूतपायेपरायमिति भाष्यानुगतिर्नेतिसूत्रे येपंपरे यमिति भाष्यो
व्यानो केति भाव: उद्गनो: हीर्षोद्वारणे कचिच्छांथामवग्रहार्थे वक्तव्यावस्तु अनृपेगोमान गोमिरित्या

खा १ हे

रूपशब्दं नावगृह्णन्तीति अनूप इति अनुगता आपो यस्मिन्निति अनूपो देशः न लप्स्यामनूपेत्यादि स्मरः इति सा
मान्यमिति अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा एवमनुत्तमा मा द्वाव धूर्त्यम कृष्णोदृगीति अजिति योगविभागे
न गताक्षिमिद्दं एवमुत्तरवार्त्तिकमपि कृष्णभूमइत्यादयो बहुव्रीहयः पद्मनाभ इति पद्मं नाभौ यस्येति विग्रहः
गड्वादित्वात् सप्तम्यंतस्य परनिपातः पद्याकाराणि नाभिर्यस्येति वा एवं पर्णनाभोपि ज्ञेयः तत्र तु स्नावोः संज्ञा छंद
सोरिति ह्रस्वो विशेषः अन्तर्गणा हृस्वनेमेमेति दृष्टान्तं वचन्नत्तु आद्धिनो विश्राद्धस्य पर्याप्ता सा हमुरव्यस्य ग्रहणं मि
सारायेनात् अचक्षुःपर्यायादिति गवाक्ष इति गावः किरणाः अचित्राङ्गोरंध्रवाची षष्ठीसमासः अचतुरिति
पात्यंत इति निपातनफलं तु समासविशेषनियमः ति लोपादिकं च तदाह अव्ययादि इति बहुव्रीहय इति बहु
व्रीहय एवेसर्थः तेन तत्पुरुषे अचत्वारो विचत्वार इत्येवं भवतीति भावः एवमुत्तरत्रापि वधारणमूह्यम त्रिच
तुरा इति त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येय इति डुचोपवाहोरु च अत्रि

स्त्रैणमिति प्राप्तेऽंगत्वाद्धेकवद्वचनम् अरूपाणां वेति चेत्ति एकस्मिन्क्लीबे पुमान्नरूपस्त्ववरः नान्यरूपवतोऽष्टीवद्दार्स्त्रिया
मितिच उर्वष्ठीवपदष्ठीवमिति प्राप्तेऽंगत्वादेकवद्भावः द्वेद्वो नियमार्थं इति विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषं वाधित्वेति
शेषः सरजसमिति अव्ययीभावे वाकाल इति सहस्य सभावः सरजः पंकजमिति सरजसमकरं तु निर्भराख्यमिति भावप्र
योगस्तु चिंत्य इति भावः निःश्रेयसमिति निश्चितं श्रेयो यत्र तदिति विग्रहः निश्रेय प्रकरणे इति केषांचित्तु स्वसुहृद्वरणम
ति पुरुषं ईयस स्तौक प्राप्तिविधानतो गोष्ठेति एतेन समप्रमीतत्पुरुषप्राप्तेति नियमो हृशितस्तेन षष्ठी तत्पुरुषे गोष्ठस्य
त्वेव बद्धं वद्धेसमिति षष्ठी तत्पुरुषः एवं हस्ति वर्चसमपि पल्येति पल्यं मा समष्टे तीति पल्यो पांसमोजीन
हीयं वद्धेः पल्य. वढे. अवतमसमिस्याहि अवहीने संततं तमसि तेइति विग्रहः अंधयतीति अंध इत्युपपदात्ते
वुराहि: अंधतमिति गाढमित्यर्थः रहसो यमनुरहं तौ स्वाभावं नाहीयं सुनिस्याकार विहतं ख्याच हुताणउ
व हुत्वा इति ख्यानयति वस्तुराहः इति वसीयः इति यः कामयते वसीयानस्यामिति स्त्रीत्व प्रयोगोप्यत्र अनुकूल

इति भावः मसखाह इति कालवाच्यमव्ययं प्रकृतेत्वर्थविशेषपरः शक्तिसमावात्तमेवाह उत्तरपदार्थप्रधानसमिति उत्तर
पदार्थभूतो प्रधानसमासमित्यर्थः आशीर्विषयमिति षष्ठीसमासः विषयशब्दस्याजहल्लिंगत्वान्पुल्लिंगनिर्देशः उत्त
रपदार्थप्रधानसमासा आशीर्विषयतामाहेति पाठांतरं क्वचिदृस्ति उभयथापि विषयतावद्योतकोयमिति फलि
तोर्थः अन्वव इहरहस्यप्रकारसमुच्यते अनुगतमवहीनं च रह इति प्रादिसमासः अनुगतेरहोस्मिन्नित्यादि
बहुव्रीहिर्वा न तत्पुरुषसमिति न तत्चनदुरहस्मिति विग्रहः परेणानधिगम्यमित्यर्थः इत्यतः प्रागिति अभ्यबहुव्रीहिग्रहणं
कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकोक्ते रितिभावः किमः क्षेपे क्षेपग्रहणमिह राकममवतुं प्रतिपदोक्तपरिभाषया किं क्षेप इति
विहित समासस्यैव ग्रहणान्न किंराजः स्यादि किमत्रस्ने षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा नञत्त सुरवात् नञ इ
ति षष्ठी नञः संबंधीयस्तत्पुरुषः नञ्बपवकस्मादित्यर्थः अपचामिति नलोपो नञ इति निलोपः अपचं
नपुंसकमिति क्लीवत्वे अव्ययवतेन इति अव्ययीभावेव्ययीभावः इति सकलसमाससाधारणः समासोक्ताः

अलुक्स्यादिति प्रसज्यप्रतिषेधोयं सुपो धात्विस्यादिनाप्राप्तो लुङ् भवतीत्यर्थः लोकान्मृत इति समासप्रयोजनमेकप
द्यमैकस्वर्यं विशेषणयोगाभावश्च किंच लोकान्मृतस्यापत्यं इञ् लोकान्मृतिः लोकान्मृतेय इति समुदा
यात्तद्धितोत्पत्तिरपि प्रयोजनम् अवचा व्यैमिक सामासिका लुको निषेधेन वारितार्थत्वाद्वाक्यात्तद्धितनिमित्तो
लुगद्वोर इति रोक्त्वे सुपो धातु लिति शास्त्रसंकल्पादृ विशेषण लुगद्वयस्यापि प्रिमिषेधाभ्युपगमात् इह लो
कातिकेति समासशास्त्रपठितात एव लोकाद्वयाशुद्ध्यते नत्तुकरणेच लोकास्य कृशइति सूत्रपठितात्समासे स
मा सुप पालुकि प्रसक्ते विधीयमाने नालुक् श्रवणेन संशास्त्रपठितानामपि लेवे नोपादीयते क्वापि मायाच्चेत्लो
कातिके सत्रद्युत्पत्त्यसंभवेन दृश्यासपि वहूनिरच्यते नेह तत्समासाभिधायकं एवमिति द्विवचनबहुवचनेना ना
न समासो नेष्यते अनभिधानात् तेन लोकाभ्यां मृतः स्याहो वाक्यमेव राखाल्लिति अगीतमंत्रसाध्य गुणी
निष्ट गुणाभिधानेस्तोत्रे अप्रगीतमंत्रसाध्यगुणानिष्टगुणाभिधाने शास्त्रमिति वैदिका ना व्यवहारः प्राज

स्य अत्रतकृतमिति कर्तृकरणे कृतेति समासः कथं तर्हि मनसा तन्मे शान्तमनो हतमस्य नः इति भारविः अत्राहुः तत्रैव तृ-
तीयः तस्मात् तृतीयैक विधानमिति भावेक प्रत्ययेन तृतीयेन षष्ठीसमासात् प्रयण त्वत्तोषः इति यत्तु केवलपदाधिकार एव
तदन्तविधिर्नेत्युत्तरपदाधिकारे तथा च मेशान्तमसेति तृतीयाया अलुक् भवतीति दृष्टेदस्मादात्युक्ते तत्रोत्तरपदाधिकार अस्य
अद्य एकचित्तं पदादेः एकचित्तमिति भाष्योदाहरणात् तृतीयपदाधिकारे पि तदन्तविधिः प्रवर्तते जनुषेति जनुषांध जन्मान्धो
त्वमरः आत्मनश्च पूरणे आत्मनापंचम इत्यत्र तृतीयेति योगविभागात्समासः इत्यपकृत्यादित्वा त्वर्थमाप्ये तृतीयस्य एके आत्मना कृतः पं
चम इति करोति क्रियापेक्षा सत्यसमे वद्वत्रीहिर्वा यः इति एकस्याप्यो पाधिकमभेदं परिकल्प्य वृत्तिपदार्थत्व मस्य पदार्थैचं
वा विवक्षणीयमिति भावः वैयाकरणा व्याकरणे भवा वैयाकरणी अण् ऋगयनादि भ इत्यण् सा च सा चारुख्या चेति
कर्मधारयः आत्मनः इत्येवेति एहात्मनइत्यत्र नुवत्सैवैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः अलुगिति व्याख्यानेन तु परस्प
चैत्वनर सूत्रे स्यकं शक्य इत्याहुः आत्मने-नेभाषा इति यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याय्यां नास्ति तथापि श्रानुपादेस्तीति

भावः प्रकृतिविकृतिभावविरहात्तु धर्मात्वे स्थानीतिवत्समासाभावमाशंक्याह योगविभागादिति इह लुग्विधिसामर्थ्यात्तृवि
समासस्वचः परस्परशृस्वचपाचतुर्थीतस्याः अलुकस्याहे व्याकरणारव्याधोगविपुष्टिस्थिरशाकृौ पयजिरशिशिरेस्या
लोहितकः किरच्छस्यधोतस्तिष्ठतेर्निलल्लः सास्यदृग्गोरितिनिबंधश्राप्रे वत्चनारंभः गवीतिवचमादेहेति मव लुकंवाधि
त्वा परत्वादेतरं गत्वाच्चावाहेरोहल हेतात्सप्तम्याः इत्यवालुकसिध्यतीतिवाच्यं अत्रेतरंगानापिविधीन बहिरंगो लुग्
बाधनः इति लुकोवलीयस्त्वादितिभावः हृदिस्पृगिति हृदयंदृवंवस्पृशतीतिविग्रहः अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणि
णी सप्तमीकर्मणोधिकरणत्वविवक्षायां वा अविकधोरण इतिसंज्ञातेकत्रिजितिकर्त्र प्रत्ययांतः उरणोमेषः
वेधेववि भाषा बवेधः इत्यत्र तेनः हस्तेवंधः इतिवदुक्तौ हिरण्येनत्युरूषेनुभेनरासिद्धवध्याति हितिवत्स्यमाणेनतिबंधस्य
वेस्यात्ः अत्रकस्य इति दिगादित्वाद्यदिति अर्गुणेवांताहेशःप्राचानुपतः स्थानेनेपठित्वा अस्तुजः इत्युक्तहृत्
मर्हृहता नहाकारविरुद्वं जेवरेवक्तव्यं अप्सुजः अप्सुजा इति भाष्येवचनांतरदृष्टानाच्च कोविदतु अ

षजः स्नुकेदाहरणं हृ यत्पि हलदंतादित्यलुकमाहुः अप्सुमन्तिविति कारीषगन्धेत्र स्पर्धि एवाप्सुमसोमा अब्रवीदि

त्याज्य भाणमंत्रोक्तः नतद्यप्सु शब्दोस्तीति नदूदुमा आज्यभागयोरप्यं प्सुमत्वं प्राचात्तु मतिस्थितिति पठित्वा अप्सुमति

रित्युदाहृतं अत्रकेवलस्थिति अस्ति स्यतदिं कारणशाहुः सत्रमंत्रोनवाग्राह्य सन्नमंता स्वयमाया अभावेन मनुवे

वहत्त्वेमः अत्रतुलुकः प्राप्तिरेव नास्ति सत्रस्यभावा तथा च मतिस्थितिति प्राचोक्तः पाठएवयुक्तः नवसमकोमाप्याद्दो न ८३

दृष्टइतिनाद्यो मतिस्थितिपाठस्याप्सुमतिरित्युदाहरणस्य नभाष्यवृत्त्यादिषु संकेवदृश्यमानत्वेन मतुस्थितिपाठस्य

वक्ता प्यदृशेनात्तमयेनाच्च अप्सव्यामीपंकप्यासुभीयमिसाहाविवलुकि कर्तव्ये प्रकृतिवद्नुकरणमिसतिदे

शा प्रवृत्तेस्तैवेहतिन्दुरित्याहुः नेनासिद्धवत्रत्रांबंधइति नत्सूत्रस्थस्यानुवृत्तेस्तत्पुरुषएवायंनिषेधः बहुव्रीहौ वंधेव विभाषे

तिविकल्पएव वत्सनेहाइति वशंगतमनादृत्यहेतीत्यर्थः वष्टी वानाहृत इति वष्टी हृतमानाविति मूर्द्धोद्धिहेवानांप्रीतिज

नवेदृति देवमनुष्याद्दृतिमनोरमा अपुंभावः व्रह्मज्ञानरहितत्वात्संसारिणां मूर्खत्वात्तेनुयगादिकर्म्मोपनुतिष्ठंतः

पुरोडाशादिवृन्दारवृन्दारकेषाग्रामे स्तेनश्रीति जनवेतिवृन्दारकानि मत्वानत्तथा तेषां योगाद्वृत्तिछान्नामावाहृत्तो गवादिष्वात्मापत्ल
त्वान्मूर्खा एवं हेवपरावरति शेपपुच्छेति शुनःशेप मस्य शुनःशेपः पच्छुविशेष सरघृः सकारांतः गोर्लिंगोविहृस्वो
कशेफेति समरघुमाणा तथावि शीर्षा नियादित्वाहो एणादिकेप्रत्यये अकारांतो व्यस्थैव तथाव मंत्रः पसा मुशांत्तः
पद्धाग्रपुरोचमिति ॥ हे विहूरोपूत्सारीति पावेतुशोफशब्दस्य सकारांतत्व शंकैव नास्तीति बोध्यं शुनःपुच्छ इत्यादाव
पि बहुव्रीहिः अयोध्यमित्या विशेषणान्मसंज्ञाः पांतः ती तस्मादिति पत्ते समासेंगुले स्त्वंगः इत्यत्र समासः इसन्
वर्तितेनस्फले दृश्यपति असमासेत्विति वाक्ये वैकल्पिकमपि पत्वे नेत्यर्थः इत्यलुकसमासः हृत्पक
स्यत्तेरप्रतमपोद्युः पुष्टांसप्यांकूपप स्थूलवचने बलहितिपञ्चाहो दिस्स त्वेत्यनियाव ब्राह्मणीनाति जाते
प्लेति निषेधात्तसिलादिष्विति नपुंवद्भावः पञ्चाहो बलदिति पाठात् टिठुक्तिपाठात् डीप् आमलकीति
आमलकीकुव लीशाद्यो व हे ॥ नित्यस्त्रीलिंगो नद्याः उक्तादृप्यः शेषः स चहि ॥ पेस्यात् अङ्गंते उप

स्वन्तलक्षणं तत् भाषितपुंस्के स्यपि नेष्ट संबध्यते इत्याशयेनाह स्त्रीत्वेति उगितः परस्या नद्या इति ईदूतोः केव
लयोरपि न ह्रस्वे ऽन्ते स्याश्रित्ये दृमुक्तं विदुषितरेति उगितश्चेति ङीपि वसोः संप्रसारणे तस्याद्विश्वित्ति प्र
क्रियान्तरेणाख्याताति वाहिराद्यारणी अप्रांतग्रहणमिति अन्तरङ्गस्य यस्याप्यलेखराद्वाणत्तएव २८
त्वाद्विति इति भावः ननु एवं लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यादणग्रहणेनैव सिद्धेरत आह ज्ञापकमिति अनेनावग्र
हपकस्य युक्तंत्वग्रहणं नेति व्याख्याते सोऽन्याद्यमिति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् लुङ्गा सिद्ध्यति इत्सुभयपद
वृद्धिः पादस्य पद उत्तरसूत्रे पद्ग्रहणात्पदे स्य दन्तः सोत्रापि भक्ति लुकत्तद्धा ह अदेन्ताद्वृत इति तेन पद
गइत्यादिसिद्धं पद्ग इति विभक्त्य धनुवर्तिपत् पाद्यमिति पादार्थाभ्यां चेति यत् पूर्वसूत्रे आज्यास्यादित्यनु प्राणप
ग स्वैव करणात्वसंभवाद्द्विता दित्वात्तत्वचनमेवपाठ इत्यन्ये स्यते न परिमाणवचनः तेन द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्वि
भावाद्यं त्रिपाद्यमित्यत्र यणापातृस्य भवेति पति पदादेशो न भवति एतच्च वृत्तिहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टं पत्काषीति सुपज्ञा

तामित्ति तालिनिः पद्मिति रिति कर्मण्येक्तिन् अचः शेऽ इति शस्य त्वयस्येदमनुकरणं लोमादिषु कद्रराष्ट्रस्य पाठाभावान्म
त्वर्थे शोनस्ते भवतीति भावः पक्ष इति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् उदमेव इति साहस्यास्तु तृतीयस्वेयंसंज्ञा
उदमेवमिति स्वेहत्वेपि घञ् इति मुल् उदधिरिति उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्र
त्ययः उदमंथ इति इव तु दृश्यमे संस्कृताः सक्तवो मंथः उदकेन मंथ इति विग्रहे तृतीयेति योगविभागात्समासः
इति ह्रस्वः तः भ्रुकुटी भाव इति अपोदृत्यिडा चमेति च्योतत्वान्निपातनत्वेऽप्यपत्वे भृकुंसः स्यादि भृकुंसश्च भृकुं
भ्रुकुटि सश्च भ्रूकुंसश्चेति नैतिकरस्वमरः तेङ्गीप्रमोला भ्रुकुटि भ्रूकुटीति स्त्रियामिति च एकतद्धिते एकेति लुग्व
शीकं तहादहः एकराष्ट्रस्येति ह्रस्वविधानमस्य नित्यं तत्र एवोपयुज्यते न तु केवले स्वभावत एव ह्रस्वत्वाद् इतोव्या
वर्तः एकस्या श्रामन्तमित्यादि एषु इहन्तस्तु तृतीयपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते तत्र एकशब्दः पूर्वपदस्य
विशेषणं न हि तेन गृह्यमानस्याह एकं तस्येति पुत्रपत्यान्तरपदयोरिति पुत्रपत्यं तत्पोरिति व्याख्याने तु कारीष

गे ध्यायरमपुत्र इत्यत्र हावतिप्रसंगः स्यादिति भावः संप्रसारणस्य उत्तरपदस्य ह्रस्वस्याभिधीयते लोपस्त्वन्ता दीर्घ इत्यनुवर्त्तते तं हा इ
दीर्घः स्यादुत्तरपदस्य इति हलः इति दीर्घो त्रानप्रतिवर्त्तते प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः संज्ञाया अप्रवर्त्तते कौमुदगंध्याया इति कुमुदगंधे
रपत्यं स्त्री कौमुदगंध्यात स्यापत्यमित्यणि कृते गोत्रावयवादीति ष्यङादेशः यङश्चाप् अनु कौमुदगंधीपुत्र इत्यादौ विकोह स्वो
ङ्यो गालवस्येति ह्रस्वत्वं न भाव्यं दीर्घविधानं नु पदे सावकाशामित्यत आह ष्यवास्मिन्निमाबयेति नेहेति संप्रसारणमि ८५
त्येनेत्यर्थः अतिकारीषेति करीषगंध्या मतिक्रांतो ऽतिकारीषगंध्यस्तस्य पुत्र इत्येक वितमिति कर्त्तृकरणे कृतेति तत्
तौ यास समासः पकेह कवितमिति यहाधिकारात्तहेत्तविधिः प्रवर्त्तत इति भावः मालमालेति मालो विपर्ती इत्यर्थः।
सुप्य जातावितिणिनिः हुरितिह्रस्वि त्तिपाठांतरं कारे सत्या अरुर्द्विषदिति ह्रस्वत्वानुवर्त्तनोऽह नुमस्यादिति सत्यंकारः इा दा ३
य पकरणे अशापचेति स स्यादिशापप्य इति ड़ाचं वाधित्वा परत्वान्मुमेव अगदंकारो वैद्यः अस्तुंकारो अपगा
मः अरुस्विषिंतुं तप्रतिरूपकमव्ययं धेनुं भव्येति भविष्यती धेनुरित्यर्थः भव्यगेयेति निपातनात्कर्त्तरि कृत्यः धे
ति।

गौतमस्य तोत्रम् ध्येनमव्येत्यत्रार्थत्वान्नेत्येति बोध्यं लोकं पणइति पणधातोः श्रीण नार्थे पणति: पर
णकर्मेति ठद्दरदत्तः १

नृष्णासोभव्याद्वेति विग्रहः अन्नपानासविमित्यस्य इति अन्नपानाशे समीपे तद्विन्नमन्नपाने एति स्तुशासुवृहंजुषइति क्यप्
आपूर्षिंधइति कर्मोपपदे णि उपपदसमासः एवमापूषिंधापि गिलेति गिलस्य गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्यमुमि
त्यर्थः तिमिंगिलइति मः स्वपदिरोधः गिरत्ते मूलविभुजादिभ्यः कः अचिविधयाबत्ति तत्त्वं तिमिंगिलसेवेति
गिलेगिलत्वात्तिमिंगिलगिलः तिमीनां गिलगिलः इति विग्रहे रद्वमारक्ष्यं रात्रेः कृदुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे
तदन्तग्रहणभावे विराधिरावृस्वरं कृत्तोसस्य वा कृदन्तं न उत्तरपदे अयंविधिरि सारायनोदाहरति रात्रिचरइ
ति पर्युपाचारन्त्रिकेतानास्वलादिः संभवति न चापि विसंविनीपक्षित्तिकत्वात् समनन्तरपदं इत्ति भावः प्रि
सपेवेति इत्येवविधइति बाधनेति भावः रात्रिमम्मतइति अन्तमभावे तत्क्ष्णेनिरवस्ते सार्वधातुके त्वात्ताश्चिन्त्यरे
रपरे सपुष्वेति सहेचेतिकनिपातत्वात्समपि वनेवहरा इति निषेधात ही सेन समूहतेमिति अत्रवचने
अपीभावः अन्नपदी भावे नाकाले इत्यत्र कालपर्युदासात् प्राप्ते त्यपसंभावे ग्रंथानग्रहणं द्वितीये अनभिधानेषः

सद्भूतो वः इति लोकप्रसिद्धं उपाख्यं प्रत्यक्षं तद्भिन्नमनुमेयं तद्वाह्यं अनुमेय इति समाहृतं लोकेति बहुव्रीहि
तिकय योगोविभज्यत इति तत्र तृतीयमेव छंद सममपि समानस्य छंदसीति सत्रात्पूर्वोपसमस्तमिति भावः बहुव्रीहि
ति तेनसहोपसर्जनस्येति ए तत्तृतीयं सह सस्य सभावः प्राप्नोतीति भावः सज्योतिरिति समानं ज्योतिरस्येति बहुव्री
५४ हिः यस्मिंज्योतिषि आदित्ये नक्षत्रे वा संजातं तदहः सपक्षयितमनुवर्तमानमशौचं सज्योतिरित्युच्यते इह सम ८६
नम ध्यम वीराभ्यामिति प्रकृतिमहत्वाद्वसमासो न गृह्यते सरूपाणामेकशेष इति लिंगात् किंतु बहुव्रीहिरपि इति
हरदत्तः ब्रह्मचारीति व्रतं इति तित्रिनिः सब्रह्मचारीति फलितार्थः ब्रह्मचारिणा समानस्य ब्रह्मणः समान
त्वात् तत्तत्र समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति फलितार्थः नीर्थेये यः सकारो न विवक्षितः प्रत्यय इति विशेष्यं
तु व्याख्यातालभ्यतैं यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिरित्याह याहौ प्रत्यय इति विवक्षितत इति उत्तरपदमा
त्रविमितः समागोत्तरंगः ससमासप्रकृतिक सर्वेतान्प्रत्यय इत्यपः अतस्तस्य परत्वं न संभवतीत्याशयेने
तेन

निरातॄकालेट्टूल्लेमः स्यादितिभावः ॥ इहहृणवधीतितप्रष्टितेइति प्राचोक्तमुपेक्षितं नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहत्वैवेत्युक्तत्वात् ॥ अ

भिहितेवेति ह्योतितेयोस्पर्धः ॥ ववनसामर्थ्यादिति सपेक्षत्वनुवत्स्यसुवंतेन समासविधानर्थमर्थस्सप्तमीस्यादेवेतिभावः ॥ नन्व

भिहितेऽधिकरणे प्राप्तिमदिति कार्यमा ॥ त्रेऽइति प्रथमैव स्यान्नतु सप्तमीति चेद्रुच्यते ॥ अधीत्यस्य सुवंतेन समासस्यावश्य

कत्वे अधिशादृष्ट्याल्याधिकरणे चैगावक्त विभक्तेरेवस्वीकर्तुमुचितत्वादिति यत्तु प्राचादृकृतान्याख्यातेति तु कृतद्वित

समासेति तिथसिणनादृष्विनाभिहितेपि सप्तमीस्यादेवेति तन्न पाणिनाचस्याकारेप्रत्याख्यातत्वात् कर्मणीद्वितीयेति

सूत्रेऽलपमपितथैवोक्तत्वात् कमादृमुंनारदृऽस्यवोधिमऽतिप्रयोगविरोधाच्च ॥ अत्रभावहृते व वनग्रहणं विभक्त्यादिभिः

प्रत्येकं संबध्यते सच स्यांतेष्विव वक्तव्यैवचन्यहणात् एवंच ॥ तस्मान्नर्थ्यादिभिनत्वार्थमत्रवृतेर मयस्वरग्रहणं तेन

वनेऽत्सोपरि वनेस्यपुर ऽसत्र समासो न भवति उपर्यादृयोहि दिग्देशकालेष्वपिवर्तंते ननु विभक्त्यर्थमात्रे अन्तएवकमा

दंपूतनारहइ स्वकोपिस्यइसाद्दौ नातिपूर्वेगइति शाटृस्य एवं नामवत् प्रकृतपरामर्शकत्वे न कर्म्मत्वमात्राभिधायक
त्वात् एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्य्यवस्यति अत एव पाणिनिः अधिकरणेइत्येव सूत्रितम् कालेनित्समात्राला
बवमभिव्रेस्य विभक्तिशब्दश्च प्रयुक्तेति अस्मेतु लाघवात् द्विः समीपसमृद्धीतिवत्तव्ये विभक्तिग्रहणात् द्विभक्तिशब्देन सप्तम्यां
पर्य्यवस्यति ततश्च कर्म्मत्वमात्रग्राहकत्तामात्मेति नारहामिति समासो भवत्येवेत्याहुः नपुंसकस्यादिति एतच्च सन
पुंसकमिसमतालभते समीपइति अव्ययीभावइत्यन्वर्थसंज्ञासूत्रयणात्समीतूपाव्ययार्थं प्राधान्यएवायं समासःस पृ४
मीपवर्त्ति प्राधान्ये तु संख्यापाश्चयापसन्नेति बहुव्रीहिं वक्ष्यं सुपदृत्वाइति यथाविधानसामर्थ्यात् नतु समस्यपाग्रामसमेत्यादौ
द्वितीयाविधानसामर्थ्यात्स्यात्व्ययीभावः यावदृनादिसत्रतु भवेदेव अव्ययादृत्ति पंचमीविधानस्यदूरार्थका ऽऽ ऽऽ व्य
हृपाग्गेसावकाशत्वादिति केचित् इत्थ केचित्तु इत्थं सूत्रेति दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति षष्ठीपंचम्योः प्राप्तयोस्तदपवाद

श्रुत इति समासाश्रयत्वे विभक्तिलोपश्चेति ह्रस्वत्वापवादस्य सुपो लोपविधानेऽपि समासानुत्पत्त्यसंभवात् इति तु
के भवत्येवानुपसर्जनेऽन्यदन्तस्याप्यप्रत्ययत्वादिति बोध्यम् अर्थवद्विभक्ति विभक्तिरिह कारकविभक्तिः विभज्यतेऽनयार्थोऽति
वत्सति३ पदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः अत एवैविभक्त्यं इति सुविद्यमानमप्रयोगमिति प्रथमानिर्दिष्टम् अत्र समासपदं तद्विधायके सा
स्त्रीलिंके अर्थव्यापिकीर्षितेऽसमासेऽपसर्जनं तामिति सामान्येन प्रात्तत्वात् कुर्वं स्त्रियं इत्यादौ स्त्रियामिति प्रसंगः स्या
शयेनाह समासशास्त्रे इति विग्रह इति अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन विग्रहोऽलक्ष्यत इति भावः नतु तस्येति अनं
तरस्येति व्याख्या सूत्रेऽस्त्वेवं तेषां विहितं पूर्वनिपातत्वं न स्त्रीत्वं ध्यते तेन कुमारीश्रित इत्यादौ न दोषः गोस्त्रियोः उपसर्जनस्येति
गोस्त्रियोः विशेषणमेकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण गोस्त्रियोः तु प्रातिपदिके विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्या
शयेनाह उपसर्जनस्य इति उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते न त्वप्रधानलक्षणं तेन कुमारीमाचरन् ब्राह्मणः कुमा
रीयते नेह बहुस्पृर्कं स्त्रीप्रत्ययान्तमिति अधिकारोक्तत्वाद्यन्तमित्यपेक्षितत्वादिति लक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसंगः नन्वेवम

न राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्रसंगः इति चेद्भ्रान्तः उपसर्जनस्य संबन्धिकं तथाप्यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं
प्रातिपद्यन्तरपदभूतयोर्गोणत्वाद्वियोगे गुणभावस्तेन उपसर्जनत्वमिति भाष्यादावुक्तत्वात्तत्र हेतुः भाष्यादावपि उत्तरपदभूता
योर्यस्य लाभस्तु कृतत्वाद्वितेस्य ततः समासपदानुवर्त्तनाद्बोध्यमिति नाव्ययी अत्राप्पंचम्या इति प्रतिषेधो अनन्तरत्वाद्
म एव न तु समवहितस्यालुक्येपि अमुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे तु शब्दः तस्य पंचमी विनेति एवं चाहृतात् ह्रस्वीभावात्पराप्य
पंचमीभिन्न सुपो लुक् पंचम्यास्त्वलुगमाद्देशानुभावस्थित भवतु इति ध्येयं अतः किं अधिहरि दिशायोरिति दिशो
रितिहलन्तेन निम्नोद्देशानदेवरूपं दिशा राहसस्यार हादिषु पाठात् टच् अपदिशमिति पंचमी व्यतिरिक्त विभक्ती २
नामुद्दाहरणमिदं पंचम्यास्तु अपदिशादिस्तु द्वाहार्थं विभक्तौ नावदिति तावच्छब्दः क्रमार्थः लौकिकं विग्रहवाक्यं
प्रदर्शयति हराविति प्राचानुहरणाधिकस्येति विग्रहीनं तद्धस्तत् अधिहरी सत्र अधिहरे सप्तम्याः प्रतीते : हरीरी
ति अलौकिके टि. राहसेवप्रवेशा उचितः अनंगा नवपीति व्यापात् अव्ययात् डेरौ त्वे कृते अधिहरीति समासे हे

समस्यत इत्यात्मनेपदं लभ्यते तथापि स इति मारभ्येयत्तं ध्येकर्तृवसटूलेभः वाहूलकं तेऽस्यागतिरिं कर्मत्वाभ्युपग
मएवस्यायात् सचेति एतदपि योगविभागसेष्टसिद्ध्यर्थत्वाद्वेवलभ्यते थेदृसेवेति यदिलोकेपिस्यात्तर्हि यस्यकु
रुते इत्यादौ स्याद्युत्पत्तिः स्यात् लिंगसर्वनामतामभ्युपेत्यस्यमानेपुंसकादि तिल्लुकि कृतेपिह्रस्वोनपुंसक इति ह्र
स्वः स्यादि स्यादि दृष्टान्तं कर्मण्यमभिधत्तेनीति सूत्रे स्याभिरुद्दिवितं अनुद्यवलदिति सुविस्येकत्वसविवक्षि
तत्वात्स्यपीत्यएकसमासेवाध्यस्समासांतोद्दा नत्वे शेषनिपातइतिकुगतीति सूत्रेकैयट स्पोधात्तु सुपइतिप्रत्या
हारस्यग्रहणं पंचम्याः स्तोकादिभ्य इत्यादौ लुक्समासविधानाज्ञापकात् निर्दृष्टादिति अन्यपादिप्रथमानिर्दिष्टत्वा
विशेषेपि उपसर्जनसंज्ञायाअन्वयित्वेन पूर्वनिपातः स्यादितिभावः इवेनेति अयमपिसमासः पूर्ववत्
क्वाचित्क एवतेनजीमूतस्येवेत्यादौ नेतिरीत्यापृथक्पदत्वेन पाठः उद्दाहृतेववामन इत्यादौ व्यस्तप्रयोगास्तु संग

सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासोपि द्वितीयं गीः क्रियते नन्वाकिमोदूनं शास्त्रीनां केषांशास्त्रीनामोदूनमित्यर्थः सक्तावक्रमापणि ।
यानांसक्तूनामाढकमित्यर्थः कुतोभवान्पाटलिपुत्रकः हे पाटलिपुत्रे तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्वागत इत्यर्थः शेषषे
तोः प्राचामिति वृत्तौ प्राक्कडारात्समासः प्राग्रहणमावर्तते तेन पूर्वसमाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमधीति लभ्यते नाप्यधीभा
वादिभिः समावेशः सिद्धस्यस्य पर्यायः स्यात्समस्तसमासः भावेन अनेकस्य पदस्य एकपदीभवनमित्यर्थः
इत्येकवस्तुतस्त्वनुवृत्तेरिवकारकइति कर्मणिवृत्त्यस्य यास्तुवर्त्तसमस्यत इत्युत्तरग्रंथो न संगच्छेत मन्त्वन्वर्थत्वा
त्समासस्संज्ञायाः प्रत्येकमप्रसंगात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्याह योगोविभज्यते इति सहग्रामंत्रितं इत्यतः सुवि त्य
नुवर्त्तते तदाह सुवंतमिति समस्यत इति संपूर्वोदस्यतेः कर्मणि तद् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति समर्थेनेति तु सहयोगेन
नीयासमस्तनक्रियायांप्रति सुवंतकर्मकस्य कृते परापि सुवंतस्यकर्तृत्वात्त्युपगाम उपसर्गादृष्यत्युत्योरिति वार्तिकेन